

*„Між поїми белетристичними, літєра-
турно-критичними і публіцистичними
творами нема принципової різниці, вони
розподіляються за жанрами, але їх об'єд-
нує спільна ідея, тенденція, громадська
або політична мета.“*

Юрій Бача

Листи

САМОМУ СОБІ

ЛИСТИ САМОМУ СОБІ

ПЕРШИЙ ЛИСТ – ЧИТАЧЕВІ

Шановний читачу,

ЛИСТИ, які я пропоную твоїй увазі, я почав писати дуже давно, – понад тридцять років тому.

Нелегкий то був час, – для багатьох, – проте для мене та мого найближчого оточення був то час надзвичайно складний та тяжкий. Мене викинули з партії та з роботи, багато хто з моїх вчорашніх колег не хотів зо мною дружити, співпрацювати чи навіть зустрічатися. Досить велике коло моїх друзів, приятелів та знайомих поступово зменшувалося, аж поки я не спостеріг, що серед багатолюдного колективу я зостався сам.

Ти знаєш, шановний читачу, що бодай двох абсолютно однакових людей у світі не буває. Отже кожен з нас, якби опинився у подібній ситуації, реагував би на неї інакше. Реагував би в залежності від віку, освіти, виховання, релігійних чи ідейних переконань, від характеру, родинного чи іншого оточення або, як звикли казати, від умов та обставин, у яких все те проходило.

Я реагував, крім іншого, отими ЛИСТАМИ ДО САМОГО СЕБЕ.

Коли б ті ЛИСТИ САМОМУ СОБІ я писав сьогодні, напевно дещо в них я б написав інакше. Може я навів би інший приклад, інше б, може, підкреслив, до певних речей, може, був би толерантнішим, до інших, може, вимогливішим, проте, мені здається, в основному, я і сьогодні написав би такі самі листи. Бо і сьогодні я бачу певні позитивні сторони діяльності тамтого режиму, зокрема у сфері підвищення матеріального рівня населення, подібно як і сьогодні я бачу величезні і непробачні негативні сторони того ж режиму, зокрема у сфері спотворення людини.

Тому я не виправляю своїх листів, не загострюю в них критики на попередній режим, не роблю в них себе ні мудрішим, ні революційнішим, ніж яким я був тоді.

Тому я друкую свої листи сьогодні в такому вигляді, в якому вони тоді виникали.

Зрозуміло, деякі місця в тих листах – після понад двадцяти років – потребують пояснень. Отже, в разі потреби, такі пояснення будуть подані, проте лише як пояснення, а не як виліпшення чи якась модернізація тих листів.

На деякі можливі запитання окремих читачів я відповім наперед.

Чому я, все-таки, друкую ті листи, якщо вони писалися лише самому собі?

Дійсно, ті листи тоді писалися лише самому собі.

Вони були перш за все самодискусією, самополемікою, самокритикою, самоаналізом, самозахистом, – вентилятором, який вентилював переповнені думками та й проблемами голову й серце, щоб вони не тріснули від переповнення, щоб не збожеволіти від перенапруження та від безпорадності.

А друкую я ті листи сьогодні перш за все тому, що ті самі чи дуже подібні проблеми, які мучили мене тоді, зовсім не зникли з нашого життя й тепер, і нам усім – теперішнім і прийдешнім розумним людям – потрібно буде дуже добре понапружитися та понатужитися, щоб наші нинішні проблеми не привели нас до таких наслідків, до яких привела нас наша пасивність чи наша нерозумна активність у попередньому періоді.

І друге, що хочу пояснити наперед.

Ті листи я друкую зовсім не для того, щоб, не дай бог, вихвалити себе чи принизити інших. Я живу своє життя як найліпше вмію, знаю і можу, а кожен інший живе своє життя як він хоче і вміє. Отже, я розкриваю себе, своє розуміння справ довкола себе, висловлююся до питань, свідком чи учасником яких я був. І тому, де не

мушу, не наводжу прізвищ людей, зокрема тих, які в тому складному часі, – свідомо чи не свідомо, хочачи чи не хочачи, – може, й пошкодили мені. Я залишаю на їхньому сумлінні, чи і як вони висловляться чи не висловляться до тих проблем та до їхньої участі в моєму житті. Там, де я говорю про речі відомі, літературні, там я називаю та й оцінюю людей, твори чи й інші факти, проте там, де не мушу, не називаю нікого.

Мої листи є моєю реакцією на **моє** розуміння **моїх** **тодішніх** проблем.

Та я віддаю їх на розсуд тобі, шановний читачу!

Березень 1997 року

ЛИСТИ САМОМУ СОБІ

1

12 лютого 1973 р.

Давно не дістаю жодних листів, – ніхто мені не пише.

Одні налякалися мого становища, інші бояться, що їхні листи, перш ніж до адресата, потраплять до цензора, а ще інші заховали рештки своїх думок і ні прилюдно, ні навіть перед самим собою не мислять, не обмінюються думками.

Я так не можу.

Занадто цінуючи час і свіжу думку, я роками привчав себе наполегливо думати. Коли я нічого не робив, коли я йшов чи їхав, купався чи роздивлявся, я завжди думав.

А тепер ця непогана звичка, що стала характерною ознакою мого ества, занадто болить. Вона переповнює голову і серце, перевантажує очі і нерви, – і, незважаючи на все навколишнє, – рветься на волю.

Раніше продукти мого думання я розтринькував по найрізнаманітніших зборах, крапельками вкладав їх у Щирі слова, у десятки статей, будував на них свою публіцистику, наукову та педагогічну діяльність, – а нині? Усі ці канали забилися, заіржавіли, не вентилують. Продуктів думання сьогодні ніхто не потребує, не купить і даром не бере.

Тому голова болить як у корови вим'я, коли її довго не доять.

Причому пропаганда хоче переконати мене, що таке робиться тільки зі мною. Всі інші думаючі голови, мовляв, активно включаються в боротьбу за перемогу добра зі злом, кожен, мовляв, працює і живе "по-соціалістичному", кожен "перемагає сам себе", кожен раціоналізує, виліпшує. Принаймні, кожен мовчки погоджується!

А мені весь час спокою не дає такий анекдот:

Скаржиться пацієнт лікареві:

– Пане докторе, у мене або очі не в порядку, або вуха.

– ... ..

– Коли лише дивлюся, – виджу все, як слід. Коли лише слухаю, – теж усе добре.

Однак коли одночасно і дивлюся, і слухаю, тоді **одне** виджу, а **інше** чую.

Такою хворобою хворію і я.

Вихід з цього – за порадою лікаря – єдиний: Часом – закривати очі, часом – затикати вуха.

Але я цього не можу.

Не можу, бо не хочу.

Я ще весь час переконаний, що людина повинна зберегти основне людське

призначення – боротися. Найбільш за все людина повинна відстоювати себе, свій характер, свої погляди. Нехай історія і сучасність, наша і чужа дійсність дає щодня досить прикладів того, що "людина оволодіє світом, проникне у космос, проте в час кризи не зможе відстояти свою звичайну людську гідність" – треба боротися.

2

27 лютого 1973 р.

Мій перший лист мені не сподобався.

Із самого початку – дурне протиставлення: всі інші налякалися, бояться, приховали свої думки й мовчать, тільки я – один! – так не можу.

По-перше, – не всі налякалися й мовчать, по-друге, не я один так не можу. До того ще: ті, що мовчать, їм, певно, теж нелегко.

Аж доти, здається, ясно.

Однак, як тільки подумати над тим – що і як треба відстоювати, що значить "відстоювати звичайне людське призначення", – як, де і перед ким? – виникає складна проблема.

Люди, з якими я ще зустрічаюся і які мене трохи знають, радять нехтувати навколишнім життям – не цікавитись ним, не обурюватись з приводу кричучих дурниць, протиріч та несправедливостей, не сперечатись, втихомиритись, затишити зуби і мовчати, своє собі думати й робити, а головне, берегти себе.

Це, кажуть вони, єдиний вихід. Вони, мовляв, так роблять і живуть.

Якось доля правди в таких порадах, напевно, є. Вже Пушкін радив не сперечатися з дурнем. Однак, коли не обурюватись, – не на людях, а в собі, коли не сперечатися – навіть з самим собою, не цікавитись, нехтувати усім, з усім погоджуватись, мовчати навіть перед самим собою, – обов'язково дійде до атрофії здатності думання, до втрати здатності видіти, оцінювати, розрізнити добро від зла, дійде до втрати головного в людини – її людського призначення, – який смисл потім матиме оте "зберегти себе"?

Коли віртуоз гри на скрипці перестане грати, коли навіть найвидатніша співачка перестане надовго співати, вони скоро втратять свою віртуозність, отже і своє основне призначення. Навіть ота бідна корова, коли її довго не доїти, вона повністю втратить молоко. До того ж – які болі переживатиме скрипаль, співачка та й та корова, якщо їм унеможливити виконувати їхнє природне призначення! Якою карою для Шевченка була царська заборона писати й малювати!

Погоджуючись, отже, з тим, що не треба, мабуть, перед кожним і на кожному кроці розкривати своє розуміння справи, необхідно зберегти за собою здатність мати своє бачення світу, своє розуміння справи, – навіть більше – необхідно розвивати та вдосконалювати те бачення та розуміння світу.

3

27 лютого 1973 р.

Думати – болить, це відомо здавна. Проте людина не може не думати. Я думаю, отже, я існую – і це теж усім відомо.

Думати – не означає однак фантазувати, ширяти думками в неозорих неконкретних космічних просторах. Думати – означає шукати найправильніші відповіді на найактуальніші, найпекучіші питання.

Але щоб можна перевірити правильність результатів свого думання, щоб не зійти

у своїх думках на якісь несправжні дороги, щоб коригувати його часткові досягнення, необхідно зустрічатись думкам з іншими думками, зударятись їм у дискусіях, полеміках, звірятися з практикою.

Однак усього того сьогодні нема.

Сьогодні є прописні істини, у які треба вірити! Дискусії нині не в моді. З дискусією нині ніде не зустрінешся, ні на замовлення її не купиш!

Тому перед думаючими виникають нині додаткові труднощі.

З одного боку, необхідно зберегти своє розуміння світу, свої погляди, доформувувати й вдосконалювати їх, закріпити й розвивати своє світобачення, світосприймання і світорозуміння – саме сьогодні! – причому, все те мало б бути перевірене, правильне, наукове, як нині кажуть (власне, цього вже нині навіть не кажуть); – інше світобачення й світорозуміння не має жодного сенсу; з другого боку, треба весь час остерігатися небезпеки не стати одностороннім, тенденційним, не зійти на манівці, не відкривати нових америк та не залазити у нетрі власного заспокоєння.

Така небезпека весь час чатує на думаючого, оскільки він думає ізольовано від інших, відірвано від дискусій та полемік, від можливостей перевірити правильність висновків свого думання. Тому думати сьогодні значно важче. Треба шукати додаткових форм перевірки результатів думання, дошукуватись частіше свідчень історії, прикладів видатних представників людства, піддавати свої висновки сумнівам, влаштовувати самому собі самодискусію, самокритику, самополеміку – грають же окремі люди в шахи за двох! – як також самозахисту своїх думок.

Жодні труднощі навколо думання не сміють зменшувати інтенсивності нашого думання. Уповільнення інтенсивності цього процесу зупиняло б прямо пропорціонально зростання та й розвиток людини.

4

27 лютого 1973 р.

Ловлю себе на тому, що в центрі уваги всіх моїх думок (і моїх попередніх листів) є людина зі своїми внутрішніми, властивими їй проблемами, а не зовнішні факти, які оточують людину і які робляться ніби заради людини. Все це на відміну від нашої пропаганди, в центрі уваги якої є тільки речі, які робляться заради людини, однак не людина сама.

Ми говоримо й пишемо про дитячі ясла й дитячі садки, про квартири й рекреації, дороги й автомашини, одяг і їжу, школи й лікарні, добування вугілля й виплавку сталі, про телевізори, пральні машини й космічні польоти – ніби від цього прямо залежить щастя людини, її спокій чи працездатність, ніби збільшенням кількості і якості тих речей та налагодженням виробництва нових і нових товарів, навіть підвищенням матеріального добробуту людини прямо пропорціонально підвищується й внутрішнє її задоволення.

Колись хворий король потребував сорочки від щасливої людини. Коли щасливу людину, нарешті, знайшли, виявилось, що вона живе так бідно, що не має навіть сорочки.

Я не знаю, як виглядає справа з сорочками в нинішньої щасливої людини, бо щасливої людини я ще не зустрів, однак знаю багатьох нещасливих людей, у яких, крім самого щастя, тобто внутрішнього почуття повного задоволення життям, нічого іншого не бракує. Є дім і сім'я, є авто й дача, телевізор і холодильник, є достаток одягу й закордонних коньяків, є багато грошей, навіть у різній валюті, а щастя – нема. Навпаки, – є непорозуміння, сварки, бійки, сімейні незгоди, є нещастя в

домі. Є достаток товарів, проте десь загубилися мрії, розбилися ілюзії, пропали ідеали, – залишилося розчарування, безперспективність, нерадісність життя.

Я не тверджу, що всі людські проблеми можна розв'язати одним вихованням людини, – їсти й одягатися, спати й працювати людині необхідно при всіх умовах – інакше справа з нею закінчиться так, як з циганським конем, якого циган відучив жерти, а коли б той не здох, то відучив би його ще й пити. Коли б я не мав що їсти, і я б інакше співав! – однак я переконаний, що ядро людських проблем – не в кількості і якості матеріальних достатків, а в людині самій, – в її внутрішніх нормах, уявах, бажаннях, ідеалах. Отже, ними, цими людськими нормами й ідеалами, треба займатися, – це, безперечно, значно тяжче, ніж налагодити масове виробництво товарів, – людей треба формувати, а тоді до них, до їх людських ідеалів, треба припасовувати всяке виробництво.

Колись давно так воно і думалося, проте сьогодні, задовільняючи матеріальні потреби людини, виробництво йде своїми економічними шляхами, а щастя людини мучиться десь окремо на своєму бездоріжжі.

Ясним мусить бути одне: немає прямого відношення між матеріальним достатком і щастям людини. Щастя людини в значно меншій мірі залежить від матеріальних достатків, ніж нам здається, і в значно більшій мірі – від внутрішніх критеріїв людини.

Чому на тій самій гостині одні люди веселяться, а інші плачуть? Чому японці, щоб помститися противникові, вбивають себе, а європейці вбивають суперника? Чому Різдвяні свята на одних наводять особливий святковий настрій, а шофер нашого заводу, знаючи про цей настрій, йшов красти до заводу саме на Святий вечір? І це все при тих самих законах, при тих же цінах товарів, при тих же телевізорах, під пісні того самого Гота чи Матушки?

Зайнятися, отже, треба не тільки справами навколо людини, – матеріальне виробництво в цьому аспекті, без сумніву, дуже важливе, проте не визначальне, – але перш за все самою людиною. Бо та сама людина може бути щасливою при картоплі з капустою і нещасливою при коньяках.

Все залежить від її критеріїв.

Тому саме їх потрібно формувати!

5

28 лютого 1973

Над своїм останнім листом я довго думав – порядком самодискусії. Не тверджу, що в ньому все належно вмотивовано, – це порядком самосумніву. Однак, – порядком самопереконавання, – хочу продовжити й проілюструвати думку про те, що, займаючись справами довкола людини, ми поступово відходимо все далі й далі від людини.

Шкільництво, виховання молоді...

Здавалося б, де-де, а в цьому питанні не сміє і не може бути формалізму, – таж виховуємо молодих, придатних для формування людей, формуємо своє завтра, людей, які будуть працювати у двадцять першому столітті.

А все-таки!

На партійних зборах Пряшівського філософського факультету виступає дружина першого секретаря району і, констатуючи, що багато студентів ходить у церкву, пропонує учителям стати біля входу у церкву і тим самим, налякавши студентів, відбити їх від ходіння у церкву.

І це не єдина подібна пропозиція.

В тому ж самому Пряшівському університеті інша амбіційна функціонерка

серйозно поговорювала про те, щоб викладачки університету відвідували вечорами гуртожиток студенток університету і своєю присутністю в кімнатах унеможлиблювали студенткам займатись такою "співпрацею" зі студентами, яку краще було б відкласти у заміжнє життя. (Йдучи за цією логікою, можна скоро сподіватися пропозиції ставити університетських професорів біля входу в нічні бари, універмаги, щоб студенти на гуляли, не крали, не обманювали тощо.) Такий підхід до виховання молоді бачить лише окремі прояви поганого виховання і прагне ліквідувати лише найбільш кричучі з них.

Замість того, щоб виховати молодь, довести їй шкідливість ідеалістичного світогляду й сформувати в ній справжній науковий світогляд, справжню мораль, на основі яких молода людина протягом усього життя сама буде правильно визначати своє ставлення не тільки до відвідування церкви чи нічних барів, але й до сотень і сотень інших різноманітних проблем, з якими їй доведеться зустрітись у житті, подібні вихователі не бачать молоді людини, не займаються нею, не формують її в цілому, не виховують її на все життя, а рішають лише окремі зовнішні проблеми, пов'язані з нею: раз проблему вузьких штанів, раз – довгого волосся, раз – джазу, жувачки чи кока-коли, раз – відвідування церкви, раз – години фізкультури щодня, раз – статевих відносин між молоддю, – залежно від того, котрий прояв поганого виховання молоді у даному часі найбільш випирає, на який хтось зверне увагу чи який в тому часі саме у моді.

Та це не тільки з молоддю.

На заводах проводимо кампанії приймання соціалістичних зобов'язань. Переконаємо робітників, щоб зобов'язалися працювати вісім годин, чесно виконувати свої завдання, щоб зобов'язалися берегти машини, працювати якісно, вишукувати загублені в заводі придатні ще машини тощо. Переконаємо робітників, щоб зобов'язалися виконувати свої повинності від січня до травня – з нагоди травневих свят, від травня до жовтня – з нагоди жовтневих свят, від жовтня до лютого – з нагоди лютневих подій, від пленуму до пленуму, від з'їзду до з'їзду – з нагоди пленумів, з'їздів тощо. А чому не прагнути того, щоб кожен працівник постійно працював згідно зі своїми робочими обов'язками та згідно з трудовим законодавством? Чому його не виховати (і не змусити) до праці за нормами, за якими йому платять? Чому його просити, щоб він зобов'язався до того, що є його робочим завданням-обов'язком – працювати за своїми найкращими можливостями, чому його не зацікавити всім тим?

У центрі всієї нашої уваги має стояти людина, турботи про її добро. Проте – тиснуть нас плани, насаджають терміни, невиконані плани та обіцянки, свого вимагає координація й кооперація, – і люди, які повинні були бути панамі ситуації, бо все те повинно було робитися заради них, побігують, надробляють, наздоганяють, дають суботні та недільні зміни без зарплати, стають найбільш завантаженим чинником всього виробництва, оскільки давно вже позабуті принципи нормальної робочої дисципліни, звичайної відповідальності за працю, оскільки замість цього поширилося неробство, ледарство, крадіж, обман партнерів та керівних органів, спекуляція, лицемірство, хабарництво, кар'єризм тощо.

Кілька років тому навіть вигадали спеціальну форму соціалістичного змагання – "відповідаю за свою працю"! Кілька осіб зголосилося до цього змагання, – а мільйони інших не мусять відповідати за свою працю? Тоді за що беруть зарплату?

Коли це так, треба ліквідувати корінь цих недоліків, їхню основу, а не платати діри кампаніями "соціалістичних зобов'язань", висуванням нереальних гасел на зразок: "кожен по-соціалістичному" тощо. (Статистики доводять, що в нашому, як і в кожному іншому, суспільстві, є певний процент злодіїв, убивців, ледарів, маніяків – хіба можна вигадати якусь акцію, яку б **кожен** по-справжньому підтримав?)

Потім доходить до профанації непоганих задумів. Замість "людини" пропонують писати людину з великої букви, навіть такі слова як "праця", "мир", "справедливість", "братерство", "революція" дедалі частіше пишемо з великої букви, ніби суть справи у букві. (В німецькій мові всі іменники пишуть з великої букви – хіба від цього в них нема подібних проблем?)

Коли до непорядної господині несподівано йдуть гості, вона може нашвидко прибрати хоча б одну кімнату, щоб гості не помітили великого непорядку. Проте добрий господар не може довго прикидатися добрим господарем: як землю обробить, такий буде урожай.

І з нашою молоддю, і з нашими робітниками так буде!

6

3 березня 1973 р.

Знову й знову повертаю до проблеми **я та інші**.

Може й тому звикли протиставляти себе іншим, бо себе краще знають, розуміють мотивацію своїх вчинків, – інших лише видять, про них лише чують, в інших бачать лише зовнішні прояви їхнього внутрішнього життя.

Тому людина мала б судити про іншого лише тоді, коли б про нього знала принаймні стільки, як знає про себе.

Однак не про це мені сьогодні йдеться.

Все нові й нові люди, з якими я зустрічаюся, переконують мене в тому, що кожна людина живе, мовляв, лише своїми власними проблемами, ніхто, мовляв, іншими не цікавиться, ніхто за другого не заступиться...

Був я вчора й позавчора у Празі, випадково зустрівся з кількома цікавими людьми, – і вони теж переконували мене в цьому.

І я знову вертаю до цієї теми.

Зрозуміло, кожен мусить їсти сам за себе, спати сам за себе, одягатись сам за себе, – тут не може допомогти людині жоден колективізм, чиясь співучасть, чиясь порозуміння моїх проблем.

Але вже при таких, здавалося б, індивідуальних справах людини, як хвороба, горе людини, співучасть друга значно полегшує нашу власну біду.

Давно доведено, що поділене горе – половинне горе, поділена радість – подвоєна радість!

І тому, коли мені радять не цікавитись іншими, не сподіватися на інших, замкнутися від інших, я цього, перш за все, не можу зрозуміти.

Невже я не можу відчувати радості, коли розквітає прекрасна квітка польова? Коли пташки співають? Коли паде теплий літній дощик? (Наші люди кажуть, що тоді падають на землю мільйони.)

Можу!

А коли бачу перші кроки своєї дитини, чую перше її "мамо", бачу перші її успіхи в школі, у житті?

Можу!

А коли бачу успіхи своєї дружини, своїх братів і сестер, їхніх дітей?

Теж можу й маю відчувати радість!

А коли бачу прекрасних діток своїх товаришів, своїх друзів, сусідів?

А коли бачу успіх молодої людини, – молодого музиканта, співака, – про яку навіть не знаю, чия вона дитина, – це вже мене не має радувати?

А коли побачу скорбну матір, яка тільки що поховала трагічно загиблих чоловіка й

дітей? Коли побачу дитину-каліку? А коли побачу несправедливо засудженого, несправедливо опльованого – маю пройти повз усі ті факти, мов собака біля гнилої колоди? Мов сліпий і глухий, і німий, і безсердечний, безрукий і безголовий???

Людино, що ти радиш людині,- ти призадумалася над тим?

Хіба все це можливе – не радіти радостями життя і не боліти болями людини?

Та навіть коли б це все було можливим, – не бачити, не відчувати і не реагувати на людську радість і на людське горе, – навіщо тоді жити, навіщо тоді називати себе людиною!

Дійсно, жити лише для того, щоб їсти і спати, напиватися та обманювати, лицемірити та зраджувати, красти та вбивати, нищити інакодумуючих та славословити дурних..?

Не маючи найменшого бажання ображати інших, інакодумуючих, протиставляти себе іншим, я мушу знову й знову закричати, що я так не можу, – не можу і не хочу! – тоді вже краще всякі арешти, аніж не мати права радіти життю чи пустити сльозу над людським горем, нещастям!

Я переконаний, що навіть ті, які щиро й сердечно, або з власного обурення чи розчарування, радять іншим не цікавитись ніким і замикатися в собі, не роблять і не могли б цього робити повністю. Та вони, певно, навіть не думають про цю проблему так комплексно й цілісно. Вони бачать, часто й густо, як більшість нинішніх кар'єристів ізолюється від своїх колишніх друзів чи знайомих, як сильні цього світу вирішують сьогодні ці проблеми і, не усвідомлюючи собі повністю наслідків своїх порад, радять й іншим робити так, як роблять теперішні кар'єристи, модники й вискочки.

Але я цього робити не можу, не хочу і не буду!

Ніякої зачерствілості до людських проблем в мене не буде і ніякого замикання до власних проблем теж не буде!

Ніщо людське мені не чуже!

Я й надалі, в разі потреби, переведу стару бабусю через гамірну вулицю чи бодай потиском руки висловлю своє порозуміння несправедливо відкинутій людині, і їхнє мовчазне здивування мене грітиме більше аніж найяскравіші медалі, які я, може, колись і дістав би, якби перестав бути людиною.

Власного щастя в людини мало, а коли власного навіть зовсім не буде, треба жити щастям інших і навіть страждати їхнім горем.

Це людині личить, справжній людині це під силу!

7

18 квітня 1973 р.

Давно я не писав собі листа.

Я чекав, бо сподівався, що ось-ось моя біда перевалить за половину і я трохи віддихну. Між тим на мене валяться нові й нові тягарі, і тиснуть, і давлять, аж інколи здається, що вже й зовсім розчавлять всю нашу сім'ю.

Завтра минає місяць від суду в Кошицях, а все ще не має вироку.

Численні "доброзичливці" вже давно рознесли на всі боки сенсаційні результати цього кумедного (коли б не трагічного!) видовиська, а справжніх результатів усе ще нема. Відомо, в такому становищі хвилини бувають нелегкими і видаються тижнями, а дні нестерпними, і видаються роками. Всяка мерзота лізе в голову, а справжнього друга в такому часі зустрінеш рідко.

Та коли й зустрінеш – нові удари! Потиснуть руку, поспівчують, ніби й

розуміють, та все-таки просять до них не дзвонити, не заходити, не зустрічатися, хіба що якось домовитися і зустрітися тайно...

Крім того, – гріх до неба вопіючий – не взяли мені сина у школу! Вчиться на відмінно, вступні екзамени склав найкраще з усіх тридцяти дев'яти учнів, поведінка взірцева, – та батько прокажений!

І знову – директор школи збогузив, інші знайомі теж пальцем не гнули. Робимо, що можемо, та на кожному кроці надibuємо на нові й нові неймовірні неподобства, а результату – щоб хтось допоміг хлопцеві у школу – нема.

До того ще, сподіваючись успішного розв'язання афери з судом, я погодився на пропозицію перейти на нову роботу. Нічого особливого – виробництво календарів у Дукельських друкарнях – та все-таки краще. Пан Феник обіцяв усе налагодити, збирався йти до партійних органів і попросити їх, щоб вони дали згоду, а тепер, саме в розгул розмов про моє засудження – хіба дадуть згоду? Доведеться знову халіти й нидіти, а так уже хотілося щось робити й робити, завантажити хоч трохи розум, показати результати.

І після всього цього як мені сприймати й оцінювати дійсність, які бачити перспективи? Не мої, зрозуміло, бо вони можуть мінятися хіба зовнішньо, (дрючком чи кийком – яка в тому різниця?), але загальні. Хіба треба випити відро дьогтю, щоб відчутти, що це дьоготь? Хіба треба повної дегенерації, щоб зрозуміти напрям розвитку?

Знову й знову постає переді мною фінал фільму "Нюримберзький процес", в якому на заяву фашистського міністра правосуддя про те, що вони не знали до яких катастрофічних розмірів дійде зловживання владою, коли вони починали вводити "новий порядок", суддя відповідає: "Так далеко все це дійшло вже тоді, коли ви вперше засудили невинну людину."

От становище: з одного боку поради примиритися, погодитися, поскромнішати, попросити, пообіцяти, – а з другого моє дедалі виразніше переконання, що з правильного шляху **вже** збочено, (нехай ще лише на міліметр, але вже збочено!), що до куті меду **вже** потрапила бодай ложка дьогтю (нехай навіть невеличка, але **вже** потрапила!), що **вже** перекручуються принципи (нехай ще не всюди і не всі!), але процес спекуляції принципами **вже** давно почався...

І я маю вибачитися, падати на коліна – перед ким? за що? во ім'я чого?, – щоб і мене зарахували до лицемірів, боягузів, переляканців? Щоб і мені дали можливість плескати й схвалювати неймовірні перекручення ідеалів людства?

Та вже чорт зна що, ніж отаку ласку!

Та сина все-таки жалко,.. хороший хлопець...

8

25 травня 1973 р.

Знову я був у Празі, у добрій єретичній Празі. Чимось вона нагадує мені Америку. В ній можна почути думки, що стоять куди далі від дозволеного.

Від 1621 року в чехів не було своєї влади, – і вони навчилися не хилитися перед владою. Вони слов'яни, але довго жили під німцями. Та й цілий ряд інших причин – історичних, психологічних чи культурних впливає на їхнє ставлення до сучасного життя. Вони, грубо кажучи, флегматичні, апатичні у ставленні до сучасних завдань чи до сучасного розуміння завдань.

Коли підійдеш до них зі своїми проблемами, розповідаєш їм про прикрі речі, вони, ніби для них то давно вже не новина, пояснюють:

"Řikávaji se ne faktá, leč názory. A názory ted` vznikají z touhy vyniknout, ze snahy prokázat se vlastníky poslední platní pravdy, z neznalosti věci, z tendencí, z doslechů a překroucených aneb nesprávně hodnocených faktů. Je hodně lidí, co nic nedovedou, avšak vykazovat činnost musí i oni, – tedy vyjadřují se i k věcem a hodnotí věci, které neznají."*

Слухаєш такі пояснення, – і чимось вони стають симпатичними, щось вони вловлюють і відображають. І сидячи увечері в ресторані з виглядом на Вацлавську площу і сам собі думаєш "по-чеськи", і записуєш на папірці від офіціанта свої прязькі думки:

"Snad je i dobře, že v časech zlých nejsme nahoře, nepodílíme se na špatnostech a zároveň získáváme obrovskou školu v čase, ve kterám nic hodnotnějšího se nedá dělat. Jiního času pro takovou školu by byla mnohem větší škoda," **

- Проголошуються не факти, а погляди. А вони виникають з прагнення показати себе, з намагання бути носіями останньої правди, з незнання справ, з тенденцій, з почутих, перекручених та неправильно інтерпретованих фактів. Є багато людей, які нічого не вміють, проте демонструвати діяльність мусять також вони – отже, висловлюються до справ, яких не знають.

- * Може то й добре, що в часах злих ми не є у влади, не беремо участі в дуростях та одночасно набираємось досвіду в часі, коли нічого вартіснішого не можна робити. Іншого чису було б для такої школи жаль.

Отже, товчусь довкола проблеми брати життя таким, яким воно є, або вимагати від нього, щоб воно було таким, яким воно повинно би бути?

Коли мене окрадають, – маю примиритись з тим чи в кожному випадку маю боротися за те, щоб мене не окрадали? Або: маю боротися за те, щоб мене не окрадали, а при тому знати, що мене все одно кожного разу обікрадуть?

Коли мене підведе десяток людей, – маю право автоматично запідозрювати одинадцятого і не довіряти йому?

Маю! Десять його попередників переконало мене в тому, щоб не вірити й одинадцятому... Але чим завинив він сам? Як можу вважати його злодієм, коли він нічого не вкрав? Лише на тій підставі, що злодіями виявилися його попередники?

Маю заходити в установу і вже попереду махати перед очима працівника стокороною (між тим видали 500-корону!), щоб той полагодив справу, або маю спробувати налагодити справу без хабара, і лише переконавшись, що без нього справ не лагодять, витягти зелену?

Знаю: і так, і так – препогано! Але тоді як, коли те зло вже настільки розрослося?

Знаю, Ленін учив йти на компроміс (хоч і вважав саме хабарництво за найбільше зло, успадковане від царської Росії)... Моральне те, що служить соціалізму... Отже, якщо справа послужить соціалізму, можна, заради неї, дати хабара, запідозрити у чомусь поганому людину, яка ще нічого поганого не зробила? Та чи якась справа ще залишиться «соціалістичною», якщо її досягти нечесними, несоціалістичними методами!

Знаю, знаю! Шукаю єдиної правильної відповіді на питання, на які є стільки відповідей, скільки є людей. Таж злодій злодійство, як і вбивця убивство вважають правильним способом розв'язання певних своїх проблем.

Я не можу погодитися брати життя таким, яким воно є і завжди вимагатиму від нього бути таким, яким воно обіцяло і мало бути, хоч знаю, – перемагатиме воно, а не я, ризикую втратити не тільки пару зелених (банкнотів), але й зломити собі шию.

Знаю, однак, і те, що набагато потрібніша розумна голова жива ніж, навіть геніальна, мертва. Отже, багато чого знаю, щоб не зуміти знайти відповіді на питання,

які настирливо вимагають відповіді. А потім дивуюся, що люди не пишуть до мене, що оминають мене, коли мені в голові рояться такі думки...

Здається, скоро я перестану писати навіть самому собі. По-перше, мої листи стають одноманітними та, по-друге, не дають мені відповідей-порад. Єдине: трохи все-таки вентилюють мозок і не дозволяють зовсім занидіти.

Або треба перейти до нової теми.

4 червня 1973 р.

Свого часу я думав написати "Передчасні репортажі" (після і за зразком Мнячкових "Запізнілих") про пряшівські будні українського життя. З перших роздумів на цю тему з'явився "Пряшів притягаючий та лякаючий" (Дукля, Но 2, 1967 р.). Вже вимальовувалися даліші сюжети, теми, проблеми.

Та стримувало мене від таких дійсно передчасних репортажів почуття та переконання, що нема ще молоді зміни старшому поколінню, яка зрозуміла б критичний аналіз пряшівського українського життя, відштовхнулася б від нього і почала б працювати інакше. Окремі критичні зауваження до праці окремих пряшівських українських установ та їхніх керівних працівників, які я час від часу насмілювався висловити, доводили недвозначно, якою бурєю протестів зустріли б такі репортажі самі українські установи, репрезентовані чільними її функціонерами.

Нині ця гарнітура чиновників розпалася, – дехто канув у забуття, декого винесли вгору, дехто просто вивітрився (перестав бути функціонером – перестав бути діячем!), декого вже навіть немає в живих, – та думки про подібні репортажі знову виринають в голові.

Сьогодні такі репортажі були б ще більш передчасними. Незрілою для них є сама епоха, незрілими, невикристалізованими є нові чільні функціонери, ще більш розхитаними є ті, які б могли і мали творити молоду зміну, однак надто зросла потреба таких репортажів, бо надто підупала праця окремих українських установ, ще глибше вкоренився найпримітивніший рівень думання й діяння цих установ (за винятком, може, театру).

Зрозуміло, найбільше зросла небезпека від таких репортажів для їхнього автора, то, може, й тому вони весь час привертають мою увагу. Жаль тільки, що на сьогоднішній день я не знаю нутра тих установ, їхніх керівних функціонерів з такими подробицями, як знав колишніх. А без таких подробиць репортажі могли б вийти трохи загальними чи навіть трохи огульними, поверховими.

Та щось таки треба буде робити – занадто дикими виходять окремі наші українські починання.

9

Братіслава, готель Крим, середа, 18 липня 1973 року, вечір.

А вдень сенат Найвищого суду "соціалістичної" Словаччини судив мене за те, що я у травні 1966 року приніс із Ужгорода рукопис праці Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація", прочитав цю працю і дав її прочитати іншому, що той дав переписати її, а я заплатив йому понад половину за переписання, – от і вся моя провина!

До факту я признався і готовий понести кару, коли ті речі є антизаконні. Однак судові цього замало. Він твердить, що все те я зробив зі злого наміру, з ненависті до Радянського Союзу та соціалістичного ладу і вигадує на мене та приписує мені речі й наміри, які мені навіть не снилися.

Я аргументую, доводжу, та судові все це ні до чого. Він упевнено веде свою

справу по наперед виробленій і десь високо нагорі ухваленій лінії і, я певен, не дивлячись ні на що, він таки доведе її до бажаного, наперед відомого "переможного" кінця.

Початок усій тій афері поклато засідання Пленуму ЦК КПРС у Москві у грудні 1971 року, яке назовні займалося ніби проблемами літературної критики, а насправді наказало "прекратити" занадто неприємну для всієї імперії "антирадянську писанину", тобто видавання "Хроніки текущих собитій", "Українського вісника" та ще, може, інших подібних видань.

Після такого наказу органи безпеки всієї імперії насіли на всіх підозрілих, поарештували десятки й десятки людей – "винних" і "невинних" – і тепер, не зважаючи на неймовірні прогалини й протиріччя у досліджуваній справі, хочуть довести – і доводять! – свою справу до "переможного" кінця.

Таким чином, на сорок першому році життя я вперше потрапив у лабету судів. Маючи досить критичне уявлення про роботу багатьох наших державних установ, я сподівався, що зокрема суди, – тоді хто інший? – все-таки стоять на сторожі справедливості.

А тут усе за наперед виготовленим та ухваленим планом: що хочуть, те візьмуть до уваги, що не підходить – не візьмуть, що їм годиться, – надують, побільшать, що не годиться до схеми – знецінять, – і все те у неточних записах, у перекрученнях, у кричущих протиріччях. І чим більше паперів, тим більше заплутується і губиться в них істина, чим більше людей бере участь у розслідуванні справи, тим тяжче її дослідити.

І що цікаво: те, що я визнав факт, зовсім не допомогло. Навпаки, ніхто з десятка людей від правосуддя, з якими мені довелося говорити про ці справи, не схвалював мого зізнання. Посміхалися над моєю наївністю, махали руками над розмовами про чесність, відвертість тощо.

От і зустріч з правосуддям!

Тепер сиджу в готелі, до вироку суду зосталося десь дванадцять годин, – і що мені робити, про що думати, як оцінювати все те і чого сподіватися?

Обласний суд у Кошицях дав мені за все те три роки, прокурор Найвищого суду вимагає п'ять років, – п'ять років арешту за те, що українець, україніст, доцент україністики університету прочитав книгу про становище українського народу на Україні!!!

Мама й сім'ї жаль найбільше...

Повчуся, нарешті, з усього цього?

Навряд!

Як то казав наш Тарас? Караюсь, мучусь, але не каюсь!

10

3 жовтня 1974 р.

Нарешті настав час, коли не було змоги писати навіть самому собі.

11 квітня 1972 року арештували в Пряшеві доктора Павла Мурашку, викладача університету, професора Педагогічної школи Петра Гроцького та студентку Київського університету Ганну Коцур; всі троє – мої вихованці!

12 квітня мене взяли на допит уперше, 28 квітня – вдруге, а потім ще з десятків разів; 30 серпня зі свідка з мене зробили співобвинуваченого, – навіть керівника групи – і знову кілька разів допитували.

Нарешті, 19-23 березня 1973 року Обласний суд в Кошицях засудив Павла на чотири з половиною року а мене на три роки арешту. Прокурору порадили

відкликатися... – і 18-19 липня 1973 року Найвищий суд "соціалістичної" Словаччини звувив окремі обвинувачення, проте засудив Павла на шість з половиною років а мене на чотири роки арешту!

Не допомогли жодні клопотання, отже – 24 вересня 1973 року – почалося. Тиждень – у Пряшеві, 1 жовтня – ескорт в Ілаву, там – варфоломіївська ніч, а від 2 жовтня 1973 року до 26 березня 1974 року – виправно-виховний табір у Мартині. І, нарешті, від 26 березня до 24 вересня 1974 року – Ілава, стара відома тюрма для політичних в'язнів усіх режимів та усіх часів!

Писати?

Раз у тиждень невеличкого листа – нерідною мовою! – дружині та дітям, – і все! Та й те – крізь подвійну цензуру: крізь одну, про яку сказано у законі, – і крізь другу – спеціальну для політичних!

От і пиши!

А хотілося, і час був би знайшовся, і було б про що писати. Бо коли комусь вдасться позбавити людину всього іншого на світі, в неї зостанеться прекрасна власність, чудовий її прояв, – здатність думати, мислити, отже, – думати й жити.

14 жовтня 1974 р.

І я жив.

Тисячі разів я обдумував і передумував найрізноманітніші питання й цілі системи, знову й знову зважував і порівнював, оцінював та переоцінював прожите й зроблене, шукаючи помилок, внаслідок яких деякі справи – та я з ними – опинилися у такому стані.

Проте до жодних принципово нових висновків я не дійшов. Все ніби правильно й чесно я робив, – а результат? Коли б була змога прожити те саме життя ще раз, я прожив би його у всіх основних аспектах ще раз так само, як його прожив. Хіба що наполегливіше та послідовніше, глибше й всебічніше я був би готувався до життя та до тої боротьби, які мені довелося жити й виборювати. Людина й турботи про її добро, про її всебічний розвиток та прямування до поліпшення її долі мусіли б і надалі стояти в центрі моєї уваги. Може, з меншою наївністю, зате з куди більшою наполегливістю та завзятістю!

А поки йдеться про помилки й недоліки, я бачив їх ті самі, – і в себе, і довкола себе, – що й раніше, хіба що у набагато випуклішій формі чи подобі: мало я рахувався з обставинами, в яких доводилося жити й працювати. Зокрема, із середовищем я майже не рахувався, з моїм найближчим оточенням.

Колись Духнович писав, що лише на 53-му році життя він спостеріг, що не всі такі, як він: що думають, те й говорять, що говорять, те й роблять. До тих самих висновків я прийшов на 42-му році життя, (отже, за якихось сто років процес дозрівання людини прискорився на 10 років!), а, може, й раніше, тільки я вперто не хотів рахуватися з такими висновками, наївно сподіваючись, що коли не брати до уваги дійсність, її можна перемогти.

Та сама проблема мучить мене й сьогодні.

Бачу, здається, нарешті, дійсність такою, якою вона є насправді, тільки ніяк не хочу, (а тому не можу!?) обирати відповідні до умов спекулятивні й пристосовницькі методи й форми співіснування з нею, все ще вважаючи, що з недоліками не треба співіснувати, з ними треба боротися!

Цікаво, навіть у моменти найбільш критичного ставлення до тих суттєвих помилок та недоліків, які постійно виявляє наша суспільно-політична система, я довго не доходив висновку про потребу відкинути систему і повернути до попередньої системи.

Занадто сильними я бачив історичні умови розвитку суспільства, занадто виразно виступали переді мною окремі важливі та вагомні позитивні сторони нашої дійсності, щоби щось подібне могло спасти на думку. Ніколи не зраджуючи діалектиці, я часто думав про подальший розвиток тої системи, про її завдання у всебічному розвитку людини, до виконання яких вона ніколи серйозно не приступила, про рух вперед, – лише про рух вперед! – та й про ті сили, які, маскуючись під найрізноманітніші гасла чи й системи, перешкоджали цьому. Саме в них я вбачав головну причину величезних недоліків та помилок усієї системи, мовляв, комунізм, як ідеал, непоганий, тільки його здійснюють мізаерні люди.

У розумінні фізичного життя, в арешті живеться набагато легше ніж про це думають цивільні люди. Проте духовне життя, навпаки, тут набагато тяжче, ніж собі можуть уявити ті самі люди.

Якось частина засуджених живе тут може й краще або принаймні так, або лише трохи гірше, ніж вдома. Інша частина живе тут значно гірше, ніж вдома. І лише певна частина засуджених живе тут у дуже складних і важких відносинах.

Вісім годин праці, вісім годин відпочинку, регулярне, – зрозуміло, що не цивільне! – харчування, регулярний обмін, – зрозуміло, що не найкращої, але випраної – білизни, – для значної частини засуджених цього майже досить щоб "нормально" чи "повнокровно" жити. Єдине, чого цій частині засуджених не вистачає, – це алкоголю й жінок. Іншим, зрозуміло, бракує родини, – батьків чи діток, – друзів та приятелів, бракує волі. Та найгірше тим, які звикли думати, мати на все свій погляд, які звикли порівнювати написане чи проголошене з дійсністю, які, може, навіть звикли вимагати реалізації написаного чи проголошеного. Найстрашніша тут та духовна порожнеча, та духовна бездіяльність, пустеля, яку вдалося створити в тих "виховних" установах міністерства "правосуддя".

Проте такими проблемами переймається не кожен засуджений, тому й не кожному тут так тяжко.

Та годі про це!

Наше карне законодавство належить до тих сфер, про які не варт писати, – все одно ніхто з цивільних людей цієї сфери не зрозуміє: не зрозуміє, бо не повірить, а не повірить, бо не зрозуміє.

Хіба ще примітку, яка відома з офіційних повідомлень (так що ми не прозрадімо нічого з того, що ми підписали не прозраджувати і що має бути назавжди приховане від громадськості, хоча не хто інший, як сам Ленін твердить, що "маса повинна мати право знати й перевіряти кожен, навіть найменший крок діяльності каральних органів").

Так ось: 2/3 засуджених після якогось часу вертає знову у тюрму, стає рецидивістами. З решти звільнених теж не кожен кидає своє ремесло, проте проводить його набагато "краще", професіональніше, кваліфікованіше, – таж такий має за собою неабияку школу, яку набув саме у тих "виправно-виховних" державних, (отже – соціалістичних!) таборах.

Ось вам ефект "виховної" праці!

І ще пару загальних зауважень, які можуть стати у пригоді не тільки засудженим: Неважливо провести справу, важливо подати звіт про проведення справи! Таж контрольні органи перевірятимуть не справи, не справжній стан речей, а лише звіти про справжній стан речей! Розумієте? Не мусите накормити людину, вилікувати хворого, побудувати будинок, однак обов'язково мусите подати звіт про те, що голодного накормлено, хворого виліковано, будинок побудовано!

Просто: в нас, певно, найкраще карне законодавство світу! Єдиний його недолік – його нікому виконувати!

21 жовтня 1974 р.

Отже, я знову вдома, і старі проблеми у ще виразнішій формі знову постають переді мною. У ще виразнішій хоча б тому, що за мною рік життя в арешті, рік безперервного думання й передумовування. Великих висновків з того думання я не робив, вважаючи, що в тюрмі нема нормальних умов життя, отже, тут ризиковано робити висновки. Їх треба формулювати у нормальному житті, бо саме нормальному життю вони повинні бути вказівкою.

Однак "нормальне" життя мене переконує в тому, що тут, бодай часом, теж нема ні нормальних умов, ні нормального буття. Тут є все, нема лише в мене елементарного бажання прийняти цю дійсність за дійсність! Або я дурень, або впертий як віл, або хочу zostати чесним із собою, проте не можу – бо не хочу! – прийняти за «соціалістичну норму» всю ту нечисть, підлість та й пристосовництво, які все більше розвиваються довкола мене і до яких багато хто радить мені чим скоріше звикнути. – Єдиними твоїми ворогами є твої переваги перед іншими, – каже мені недавно мій шеф. – Зрозумій, нарешті, – каже він, повчаючи і навчаючи мене, – ніхто не хоче, щоб ти працював взірцево, щоб на твоїй робочій ділянці був кращий порядок, ніж в іншого, щоб ти досягав кращих результатів, щоб шеф не міг тобі дорікнути... Зрозумій, – ріже він далі матку-правду: – давно вже ніхто й нікому не каже правду. Яку правду? Навіщо правду? Кажемо людям лише те, що нам вигідно їм казати, або те, що їм приємно від нас чути. А ти вчора переконував директора, який подумовував взяти тебе на роботу, що в тебе завжди все буде у найкращому порядку, що ти наведеш йому зразковий порядок на всіх його відділеннях... Але ж він не хоче мати все у зразковому порядку! Він хоче мати такий маленький хаос, щоб у його справах ніхто й ніколи повністю не розібрався, – так як повсюди у нас в державі. Після розмови з тобою він тебе просто побоявся: твоєї чесності, відданості, охоти, бажання, здібностей твоїх та й чорт зна чого іще, – наївності твоєї, о!

І даремно він тобі обіцяв, не візьме він тебе на роботу, не візьме! І зовсім не тому, що тебе виключили з партії, що ти рік просидів у тюрмі, – все те, коли б ти для нього був вигідним, він би полагодив. Навіть більше: всі ті твої проблеми він міг би повернути на свою користь... Та ти не дурень, і мусиш, нарешті, зрозуміти: або ти засвоїш цю єдину реальну філософію життя, або ти, – саме ти, а не хто інший, – загубиш себе!

11

5 березня 1975 р.

Дивна річ!

Не так давно я поставив перед собою часткове завдання – не розкриватися перед кожним зустрічним, а нині доходжу до того, що не тільки не зустрічаюся ні з ким, не говорю ні з ким, але навіть писати самому собі мені не хочеться.

Все-таки, річний відпочинок у спеціальних умовах не пройшов для мене так безслідно, як хотілося. Крім всіх інших – видимих і невидимих – ознак, з'явилися чи значно посилилися всякі сумніви, настрої розпачу, почуття зайвості дії, просто речі, які важко навіть точно назвати чи точно окреслити, – сумніви щодо вартості певних суспільних намагань чи певних тенденцій.

Колись світ здавався мені ясним: тут ідеали, програми, плани, а тут дійсність. Тут добро, а тут зло. Тут правильні, а тут неправильні намагання чи тенденції... А нині все

те затуманене, роздрібнене, перемішане, невиразне.

Причому, перш за все сумніви з'являються відносно самого себе. Ніколи, навіть у моменти найбільш романтичного чи молодечого захоплення собою, я не мріяв стати великим. Від самого початку активного суспільного життя якимось майже автоматично я засвоїв істину, що великим стане не той, хто прагне бути великим і робить все для своєї величі, а той, хто прагне якнайкраще працювати для свого народу, для загального добра. Саме прямо залежно від суспільної користі праці визначається й місце людини в житті. І я прагнув перш за все працювати не заради майбутньої величі але за франківським ідеалом, – який був мені найближчим – обробляти народну ниву, класти фундамент, підмурівку під майбутній будинок народної культури!

А задовільняло мене перш за все почуття корисності праці. А нині підкопуються сумніви саме десь тут, під цю впевненість. У моменти прояснення я ясно розумію, що живемо занадто важкий час, що в такий час такі сумніви неминучі, що ті сумніви треба відбивати від себе і змусити себе до активної праці, – проте в моменти якогось затуманення все те плутається, видається зайвим.

Я знаю: великі люди зуміли розібратися навіть у найскладніших ситуаціях, змогли перебороти сумніви й розпачі та творити добро й красу. Коли не могли сіяти, то бодай готувалися до майбутньої сівби.

Та тут мене теж часто з'їдають сумніви: чого ти весь час прагнеш поводитися як велика людина? (Значить, ти все-таки думаєш про це?) А що, коли ти звичайний наївник? Чого ти мучиш себе важливими проблемами, – а може ти звичайний невдаха? Інші зуміли зрозуміти "справжній" стан речей і знайти в ньому своє місце, а ти риєшся у всьому тому та й у самому собі, спекулюючи над усім, – хочеш звершити те, чого зреклися не такі, як ти, – що ти, врешті-решт, про себе думаєш.., хто ти такий, хто дав тобі право?..

Колись я думав написати Автомонографію...

Бачив я не раз спекулятивність різних наукових досліджень про видатних діячів минулого, (приміром, про Шевченка, Франка, Духновича). Мене обурювало зіставлення важкого життя й велетенської праці діячів з величезними штабами різношерстих лжедослідників їхнього життя і творчості. Думка про те, що колись і на моїй скромній діяльності могли б наживатися різні невдахи, з академічним непорозумінням і завченою "об'єктивністю" копірситися в найрізноманітніших моїх думках, стремліннях та намаганнях – призводило мене до наміру самому написати коротке пояснення до свого життя і таким способом заборонити іншим аналізувати, "вивчати", "досліджувати" мою працю. Основне значення речей, – здавалося мені, – мусить впливати з них самих.

А нині бачу наскільки важким було б написання такої праці. Часами здається взагалі неможливим, щоб хтось колись розібрався у всьому тому, що нині твориться з людьми та довкола людей.

Колись найкращим та найпростішим здавалось мені Шевченкове "Ми просто йшли! У нас нема зерна неправди за собою." А нині бачу, що найпростіше, – просто йти, працювати без спекуляції, – то найтяжче у житті. (Яким великим мусів бути Шевченко, коли він те зумів!)

Навіть розібратися в речах довколо себе – надзвичайно тяжко. Проте – хто з великих вибирав для себе найлегшу дорогу!? Нехай то звучить нескромно, але я не хочу знімати з себе великої відповідальності, яку я сам поклав на себе! "Іншої долі шукати не хочу, бо став би підлим..." Ех, Франко, Франко, ти це зумів, проте ти не жив у нашому житті, хоч дещо в ньому ти таки дуже точно передбачав. Як у старому анекдоті: "Ісусе Христе, били тебе, катували, терновим вінком вінчали, на хрест прибили, все ти витримав, але біля гусарів (біля Гусаків чи біля кавалерії?) ти б не

витримав".

12

13 травня 1975 р.

Сьогодні мені сорок три роки.

О пів на п'яту я повернув з роботи, вдома нема нікого, на столі квіти, листівка від брата – і все!

До обіду – з нагоди мого дня народження – я був з директором нашого заводу у Стопі, – закусити, – і я розповідав про себе, бо директор, попри всю свою коректність і стриманість кілька днів тому не втримався і запитав: "Коли ти, нарешті, розповіш правду про себе".

Я зрозумів, що він чекає великих пояснень. І я сьогодні почав – поясненням деяких, так би мовити, методологічних, підставових питань, окремих обставин, в яких формувалося чи формулювалося моє життя, щоб колись, іншим разом, розповісти і про вчинки чи події довкола мене.

Можна б і не розповідати, адже розповіддю нічого не зміниш, однак, розповідаючи, можна спостерігати, як люди реагують, що з розповіді людям незрозуміле чи недоступне для розуміння, і тим самим можна додатково самому зрозуміти, що з твоєї діяльності найбільш вражало чи непокоїло "справедливих".

Під кінець бесіди я, як підсумок чи висновок, навів слова Довженка: "Двоє дивляться у млаку. Один бачить болото, а другий – зорі". Отже, пояснюю: Та сама діяльність може бути для одного доказом чесної, самовідданої праці, а для другого – формою найзамаскованішого шпіонажу.

Директор чомусь почервонів і, виходячи з машини, сказав: Добре, принаймні, що ти це так розумієш...

Отже, пояснюючи, можна теж дещо дізнатися.

А втім – потроху врівноважуюсь, позбавляючись окремих наслідків вимушеного відпочинку, хоча я можу врівноважитись тільки у діяльності, у праці, у змаганні, у сутичках, у боротьбі, а не у вимушеній мовчанці, бездіяльності, у нидінні. Спостерігаю, що значно більше уваги приділяю собі, своїм думкам, словам, контролюю свої почуття, привчаюся до стримування й регуляції почуттів, хоч увесь час зістаюся при думці, що це не може бути моїм основним шляхом, це може хіба збагатити палітру засобів.

Час від часу зустріну когось із знайомих – повсюду повна бездіяльність, всі скаржаться, ніби їм керівники не дають дихати, проте в них самих ніякого сліду власних думок чи амбіцій не видно.

Зустрів я тими днями Федора Іванчова. Під рукою в нього макет нового видання його старої книги.

– Думав я назвати її "Навіки вдома", – пояснює, – але рецензенти й редактори порадили назвати її "Дорогами життя".

– "Дорогами життя" – без сумніву краще, – кажу, – але коли вже так, то значно краще було б "Червоними і чорними шляхами" – перефразувавши слова відомої пісні, раджу йому. "Червоними" – комуністичними, а "чорними" – капіталістичними, довоєнними.

Іванчову моя пропозиція сподобалася, і він, як і колись, почав хвалити мене, мовляв, я невичерпний, не затявся, як інші...

Звично собі – добрачисько-Іванчов!

Та пропозицію він не зреалізує. Він мусив би весь рукопис слати знову до рецензентів, в обком партії на нове ухвалення, знову в Братіславу тощо. "Клопоти тепер з рукописами", – каже він на закінчення.

– А чому, – питаю його, – не організуєте літературні вечори чи інші акції з нагоди 30-річчя визволення Чехо-Словаччини? Таж нині кожен спішить прокричати про свою любов до Союзу. І чим тої любові менше, тим того крику більше! А ви? Воювати воювали, а мовчите, мов саме українським письменникам нічого сказати своїм людям у тій ситуації.

– Та, знаєш, Зозуляк турбується тільки собою. То плаче у театрі, у радіо та у видавництві, щоб йому щось взяли у продукцію, то виписує у Братіславу про свої заслуги, щоб йому дали якусь там премію, медаль чи нагороду, – хіба він цікавиться літературою?

– Зозуляк ніколи і нічим не прислужився літературі, – це давно відомо, але ж він там не один – кажу.

– Та, знаєш, інші теж не кращі. Нікому робити, нікому організувати, дбати про спільне, кожен лише про себе дбає.

Я подивився на новий макет старої книги під плечем її автора і дав йому за правду. Розмову не варт було продовжувати.

І ми розійшлися.

Отакі діла!

Все краще, створене чи виховане за роки від визволення – розбите. Кращі сили літератури – Іван Мацинський, Єва Бісс, Михайло Шмайда, Степан Гостиняк, Йосиф Шелепець – мусять мовчати, а таке, прости господи, бидло, як Зозуляк, – керує літературою. І всі мовчать, і "благоденствують"!

Відставали ми на десятиріччя, наздоганяли ми як могли, щоб зрівнятися з народами та культурами довкола нас, а тепер – інші, хоч теж пригальмовані, знаходять вихід, а наші – "гірше ляха свої люди..."

Боляче, боляче, навіть писати про це не хочеться!..

13

4 червня 1976 р.

Пройшов цілий рік – і нічого не змінилося на краще, хіба що підупало все, ще більш приникло, затихло, замовкло.

Відбувся з'їзд партії, проголошено на ньому, ніби колишні рядові члени партії, якщо вони не були організаторами антисоціалістичних виступів, не винні у подіях 1968 року і можуть навіть знову вступити в партію. Та на тому ж таки з'їзді було сказано: "Живемо в часі, коли слова не означають нічого, якщо за ними не слідує діла" (Валек). Отже, сказано, ніби кожен може жити й працювати, але насправді багато хто лише животіє. Хоча, відомо, кожен живе таким життям, яке собі вибере, яким хоче жити. Зовнішні несприятливі умови можуть накласти відбиток на наше життя, проте вони не можуть визначити його суті.

Протягом минулого року я теж остаточно не зібрався з силами: думаю-передумую, читаю-перечитую, проте до активної праці я перейшов не зовсім: не визначив форм та способів праці. Працювати на склад я не звик, а працювати для моментального вжитку – не знайшов можливостей.

Закінчив я другу редакцію "Чому, коли і як?", спробую переконати нового директора Музею української культури у Свиднику, щоб він перевидав той рукопис, нехай навіть без мого прізвища та без гонорару (вже два рази я їздив до нього та ні

разу його не застав), – і то, по суті, все протягом року.

Останнім часом відвідав я кількох людей – редакторів, письменників, говорив з ними, заохочував. Вони скаржаться, а я переконую, мовляв, у сприятливих умовах навіть дурень може працювати, проте здібні проявляють себе саме у важких умовах, – вони притакують, обіцяють спробувати, – та, відходячи від них, я картаю самого себе, що сам я теж не ліпший за них.

Стримують від активнішої праці різні причини.

Одна з них – психологічна: незручно критикувати слабку працю редакцій, КСУТу чи інших установ, щоб не здавалося, ніби я критикую тому, що мене викинуто з усіх тих установ.

Я радо й сміливо обговорював, рецензував, критикував, коли я був одним з них, – тепер усе те могло б здаватися не порадою, не допомогою, а зведенням рахунків.

4 жовтня 1977 р.

Інша причина – все-таки страх!

Дурні не перевелись! І найменша спроба сказати чи зробити щось не за штампом, а за власним переконанням, могла б сучасна верхівка (а Іа Зозуляк) оцінити як підпільну діяльність чи навіть "зраду комунізму", – і... наслідки відомі!

А все-таки – мама, дружина, діти...

Третя – я ж не кабінетний вчений. Взяв би я капітальну тему, десятки разів офіційно опрацьовану, і розроблав би її одинадцятий раз.

Але ж я, по суті своїй, публіцист, критик, журналіст! Я потребую висловлюватися до актуальних поточних проблем чи питань, виявляти нові тенденції, підтримувати все нове, коли воно позитивне, й остерігати від нього, коли воно негативне, я б хотів формулювати критерії, концепцію розвитку бодай нашого культурно-національного життя, – та як це робити, коли зі мною ніхто слова перемовити не хоче, коли моїх думок і даром ніхто не хоче й не візьме.

Четверта – щоб можна добре виконувати сформульоване вище завдання, треба багато дискутувати, обговорювати, сперечатися, радитись, вчитися від інших, – та де я сьогодні знайду такі можливості?

От тому-то голова повна, тріщить від думок, планів та задумів, а реалізації – катма!

А надій на краще – не видно.

Непогода усталилася надовго.

Треба знаходити вихід.

Буду шукати.

14

Інтерв'ю у самого себе

Про найважливіше в нашому українському житті

30 червня 1976р.

Я – починаю: Уяви собі, товаришу, що ти маєш можливість висловитись про культурно-національне життя українського населення Чехо-Словаччини – що б ти про нього сказав насамперед?

Я – відповідаю: Насамперед... – таку можливість я матиму не скоро. І то зовсім не тому, ніби така настанова у нас в країні, а насамперед тому, що в нашому українському житті переважають, – ну, як би його сказати, – нерозумні тенденції,

переважає нерозуміння справи над її розумінням, нерозумні люди над...

Я – *перебиваю*: Я так і знав! Тобі лише дай слово, ти відразу почнеш критикувати. Хіба ти не можеш, як інші, казати людям приємні речі, те, що вони радо почули б.

Я – *пояснюю*: Коли б я був переконаний, що притакуванням тому нерозумному, що в нас переважає, я допоможу розвитку нашого культурно-національного життя, порозумінню його завдань, – може, я б і зміг.

Вже колись дуже давно, – Боже, як ми старіємо! – я написав: "Людина йде вгору. Спереду подають їй руку допомоги її успіхи, а ззаду тягнуть її назад її недоліки. То що зробить розумна людина? Почне дякувати успіхам за допомогу, славословити їх, або насамперед почне відбиватися – руками-ногами – від недоліків, кричати про них, нехай і неолодно, щоб позбутися їх, а тоді вже, спираючись на успіхи, йти далі? Я переконаний, що для успішного просування вперед кожної справи необхідно боротися з недоліками, які гальмують наш поступ, а скромні успіхи, – вони не образяться, вони не претендують на похвалу, на рекламу, – це ж наші успіхи, про них треба знати, їх треба вміло використовувати для подальшого розвитку, проте не галасувати навколо них, не роздувати їх, не закривати ними наші недоліки.

Я – *відступаю*: Ну, гаразд, горбатого могила направить! Отже, вертаймо до суті: Котрий недолік з цілого ряду недоліків – тут я з тобою згоден, недоліків у нас багато – вважаєш найосновнішим, най...

Я – *відповідаю*: Основним недоліком нашого українського життя – тільки не дивуйся – є неповага самих українців до себе.

Я – *все-таки дивуюсь*: От-тобі на! І це все?

Я – *аргументую*: Це все! Неповага до себе, до своєї праці, до свого читача чи слухача, учня чи студента, до школи, яку ти закінчив, до бесіди, у яку ти народився, до своєї історії, народної творчості, до традицій, до своїх попередників, до результатів їхньої боротьби та до їхніх здобутків, до свого народу і його надбань...

Я – *узагальнюю*: Отже, до всього?

Я – *уточнюю*: Ні, не до всього! У протигагу до цієї неповаги наші підпанки, примаїмні деякі, – виробили в собі велике схиляння до пана над собою, до функцій, до кар'єри, до грошей, до різних дріб'язків, до зовнішньої позолоти – пригадуєш Головного тарабанщика в Духновича? Ось де всього корінь і взірєць! – І зовсім байдуже, чи бути головним редактором, чи головним бубнарем, аби лише тепле містечко, аби не напружувати розум, аби "іміти прекрасний уніформ з золотими еполетами, велику сребряну палицю з золотою бозулею" або гарну службову машину (перший секретар ЦК КСУТу ніколи не сів у "Москвича". а тільки у "Татру 603"). Такі люди, "коли леви гонитвою займаються", вони "і мадярам, і німцям, і росіянам, і кожному всякую всячину ліфрують", аби лише гроші, оплески, позолота, кар'єра!

Я – *вгамовую*: Та вернім до неповаги. Та й так запитую себе, чи вона одна у всьому винна?

Я – *не здаюся*: Так, вона! Неповага до пам'яті, до честі, до розуму...

Я – *мовчу*.

Я – *продовжую*: Пам'ять – велика річ! Коли б людство не мало пам'яті, воно жило би бідним, нікчемним життям. Тоді раптом втратили б смисл такі речі як відвічна боротьба людства за краще, вільне життя, як боротьба народів за волю, рівноправність, такі феномени, як життя Коперника, Гуса, Шевченка. Тоді дійсно людство жило б з рук до вуст, із дня на другий, жило б заради сьогоднішнього

дня, заради сьогоднішньої зарплати, кар'єри, успіху. Та людство пам'ятає Нерона і Коперника, Герострата й Гуса, Гітлера й Леніна, Лесю Українку й Гагаріна, – і під впливом цього зовсім інакше дивиться на життя "з дня на другий", "з рук до вуст"...

Я – *опам'ятовуюсь*: Добре! Отже – неповага. А як вона проявляється, – розкажіть, будь ласка!

Я – *відповідаю*: Ось, наприклад, неповага до пам'яті (а разом з тим і до попередників): Кожен ЦК КСУТ планує свою роботу так, ніби він прийшов на пусте поле, де до нього нічого не було, і оцінює роботу КСУТу лише за свій період, забуваючи, що й до нього тут були, може, й не гірші функціонери, плани, наміри, а може й результати, але, головне, забуває, що існує КСУТ як такий, який, виникаючи, поставив перед собою певні завдання, дав і дістав певні обіцянки, – а ще перед КСУТом була УНРП, СМК, вони теж щось робили, чогось добивалися, чогось, напевно, досягли, та й перед ними теж були організації, боротьба, успіхи, але й прогри. Зрадою пам'яті є, коли ми пишемо про сьогоднішні "успіхи" в праці з молоддю, у шкільництві, забуваючи, що в нас не так давно діяла Спілка Молоді Карпат і була досить компактна і справедлива, як на післявоєнні умови, шкільна система, як і система керування всім культурно-національним життям нашої української національної меншини.

Коли автор пише про деякі проблеми розвитку української літератури в Чехо-Словаччині і робить вигляд, ніби до нього нічого про цю літературу не було сказано, коли він пише про цю літературу і не бачить в ній навіть Мацинського, Єву Бісс, Шмайду, то він нехтує не тільки честю і характером людини, але й честю наукового дослідника, – робить вигляд, ніби всі такі безпам'ятні як, і він, і, зрозуміло, не поважає ні літературу, ні науку про неї, ні, врешті-решт, себе.

Коли видавництво пускає у світ "Карпати піснею вчаровані", публікує Матяшовську, Родака чи Гвозду без елементарної редакторської допомоги, то забуває, що тут уже перед ста роками був Павлович, Бараболя чи Кізак, що вже з тих пір у нас велася боротьба за народну літературу та проти макулатури, – і то в часах, коли був гніт, нестерпний соціальний та національний гніт, політичний утиск, ліквідаторська політика гнобителів. Видавати у 70-х роках двадцятого сторіччя подібні до названих книжок та на такому рівні (дивись, наприклад, книгу "Словом і пером", яка є яскравим прикладом того, як можна і словом нічого не сказати, і пером нічого не написати), означає не мати найменшої поваги до авторів тих книжок, до книги й літератури взагалі, до традицій та сучасних завдань у розвитку української культури Чехо-Словаччини.

Чим, як не повною неповагою до людей, до праці, яку вони виконали, можна пояснити факт, що наша "соціалістична" преса ні словом не згадає про визначні ювілеї таких заслужених працівників нашого життя, як Василь Капішовський, Федір Ройкович, Іван Мацинський та багато інших, – та навіть – ні словечком про 110-річчя смерті та 170-річчя народження Олександра Духновича, в той час як ця преса друкує в одному номері газети аж три фотографії того самого сучасного першого секретаря ЦК КСУТу!

Чим, як не величезною неповагою до нашої національної культури можна пояснити факт, що загальнонародне Свято пісні і танцю українського населення Чехо-Словаччини відкриває недотепа, який соромиться рідного слова, але очолює розвиток культури цілого піддуклянського округу? Чим іншим, як не культурною неграмотністю та неповагою до всієї культури та й до самого себе, можна пояснити кричущі факти про те, що чільні функціонери керівних українських установ не розмовляють українською мовою, не знають своєї культури, історії?

Я – *перебиваю*: Ну, це вже по-нашому: загально і фразисто!

Я – *закінчую*: Коли ми втрачаємо школу за школою, позицію за позицією, ми зраджуємо сотні народних діячів, – від Андрелли, Бачинського, Духновича, Павловича, аж до борців проти фашизму, які всі боролися за краще життя народу. Навіть більше: піддаючись тискові сьогоднішнього дня, ми зраджуємо й свої власні великі ідеали, вагомні рішення, постанови.

Я – *підсумовую*: Отже неповага й зрада...

Я – *пояснюю*: Зрада – це наслідок. Ніхто не зрадить, поки любить. Перш ніж зрадити мусимо не поважати. Отже, неповага до себе як до особи та й до себе як до національного колективу, до таких історичних вартостей як мова, культура, історія, пісня, книга, до таких вічних ідеалів як правда, справедливість, рівноправність, – неповага до себе, сказано словами Мацинського, стала нашим законом.

Я – *запитую*: Як це пояснити?

Я – *відповідаю*: Сторіччями складалося так, що в нас пани гнобителі поважали лише тих, хто себе не поважав. Як твердив навіть Ленін, "з давньої і недавньої історії відомо, що на Україні націоналістами вільно було називати всякого, хто мав елементарну національну гідність, хто турбувався долею української культури й мови, а то й просто всякого, хто чимось не догодив якомусь російському шовіністові, "великорусському держиморде". А коли так було в Росії, то хіба з закарпатськими українцями могло бути інакше? Хто сказав: "Я русин був і буду", того босого гнали у тюрму! І то не тільки мадяри в середині минулого віку! Всякі пани і завжди! Тому-то такі русини панам зневажалися, таких викидали з посад, з науки, з літератури, преси, – і то все одно: в 19-му чи у 20-му столітті, і то все одно: панам мадяризаторами, чехізаторами, словакізаторами чи своїм недотепом Байцуруо, Зозуляком або якимсь іншим культурним анальфабетом.

До посад приймалися люди лагідні, гнучкі, безхребетні, що вмiли – це теж уміння! – вигинатися на всі боки за панськими забаганками! Ці люди мусили навчитися, – а така наука теж не дається легко, бо ще й сьогодні не кожен з нас уміє вбити в собі людину та жити лише кар'єрою, – зненавидіти все, що для багатьох людей творить основу життя – батьківщину! – а тоді вже могли плювати на все те, що їм ще вчора було дороге, співати на похоронах за здоров'є, а на хрестинах – за упокій!

Такі люди на певний час високо підносилися і втримувалися на високих посадах, поки то було панам потрібно й вигідно. Та панська ласка, відомо, коротка і нетривка, – а потім – у повну зневагу і забуття!

Інші, які вистоювали у важких умовах життя, без панської пошани й ласки таки працювали серед свого населення, і серцем та розумом, у міру своїх сил та можливостей, служили найкращим ідеалам свого часу: записували народну пісню, засновували школи, видавали букварі чи календарі, утримували в людях віру й надію на краще, будили сили до боротьби з ворогом, – саме цих народ не забув! Це ті Андрелли, Бачинські, Духновичі, Павловичі, Ройковичі, Капішовські, Мацинські та сотні інших, знані та й напівзабуті (заслугою саме сьогоднішніх культурних бездіяльників), які становлять кращу частину нашого історичного життя.

Я – *запитую*: То що ж нам робити, коли наша сучасність знову родить так багато культурних тарабанщиків?

Я – *відповідаю*: То не сучасність родить тарабанщиків! Сучасність – то так само боротьба за найкращі ідеали людства. А тарабанщики – то наслідки минулого, які через нашу непильність чудово вкоренилися в нашу сучасність, то те, що

спотворює нашу сучасність...

Я – *не здаюся*: Але нині такий підхід до життя став, як би його сказати, надто поширеним, майже загальноприйнятим, майже єдиноможливим...

Я – *визнаю*: Так, значно поширеним, нехай навіть майже загальноприйнятим, тільки не єдиноможливим! Людина завжди має принаймні дві можливості. Коли "наші автори" чи їм подібні знали, а не знати цього вони не мали права, що вони не зможуть сказати правду про ними обрану тему, навіщо обирали таку тему? Ніхто їх до таких тем не змушував. Коли автор знав, що, пишучи про сучасну українську літературу в Чехо-Словаччині, він не зможе проаналізувати в ній місце й значення Михайла Шмайди, Єви Бісс, Івана Мацинського та й інших авторів, без яких не можна подати скільки небудь об'єктивної картини тієї літератури, навіщо писав саме про цю літературу? Міг, приміром, писати про те, як малярські шовіністи, в середині минулого сторіччя, гнали босого Духновича за його погляди й переконання у Кошиці, або про те, як у 1952-му році несправедливо була засуджена група свідомих культурно-освітніх діячів – Петро Бабей, Василь Капішовський, Єва Бісс, Федір Ройкович, Василь Караман, а слідом за ними – д-р Андрій Сушко, Олексій Фаринич, Андрій Дрібняк, Василь Мисик, Юрій Щамбора та інші, – і читачі зрозуміли б, чому він пише про такі "віддалені, історичні" питання українського життя Чехо-Словаччини. Це одна можливість, яку автор та йому подібні мав. А друга – він міг мовчати. Його мовчанку люди б зрозуміли правильно. Як радив Чернишевський сто років тому, коли картав галицьких москвофілів за їхню національну безтактність: коли не можеш сказати того, що хочеш, не кажи нічого, але не кажи неправди!

Я – *визнаю*: Справедливо. Тільки чи всі ті редактори, науковці, керівники подумалися до того, усвідомили собі наслідки своєї роботи?

Я – *відповідаю*: Не усвідомити собі наслідків своєї праці не має права ніхто: ні лікар, ні вбивця, ні кат, ні злодій, тим більше вчений. Наука, художня література, публіцистика чи політика – це не дитсадок, а високовимоглива, високовідповідальна загальнонародна діяльність спеціалістів. І працювати в ній мають право тільки ті, хто розуміє і поважає її, – науку, літературу, культуру, хто поважає й себе, а не ті, хто поважає гроші, посади, тимчасові успіхи, хто любить своїм книженням, – нехай брехливим, але своїм! Ні, гордитися можна тільки чесною працею, навіть якщо вона виконана кимось іншим, а не тобою.

Я – *уточнюю*: Але автор твердить...

Я – *перебиваю*: Знаю. Всі вони твердять, що вони хотіли згадати також тих прокажених, – навіть клаптики рукописів чи коректур зберігають для майбутнього виправдання, – але їм, мовляв, викреслили навіть згадку про них, однак це суті справи не міняє. Навпаки, це недвозначно доводить, що вони свідомі свого нікчемного поступу, що вони пішли проти свого сумління. .. Скажу навіть більше – ті люди вже тепер носяться з думкою про свої майже героїчні вчинки. Мовляв, будучи авторами, шефредакторами, директорами, критиками, ми ніде не виступали з відвертою критикою окремих критикованих нині товаришів. Навіть ще більше: ми, мовляв, надрукували кілька їхніх творів чи то вже під ім'ям їхніх дружин, чи їхніх товаришів... Це знов таки доводить лише підлість та лицемірство тих нинішніх шефів. Вони безхарактерні, бо про одне говорять, а інше роблять. Куди чеснішим та єдино правильним було б принципово розкритикувати всі ті збочення, антисоціалістичні чи опортуністичні тенденції прокажених (але й свої), якщо такі були, та дати можливість жити й творити тим людям.

Іван Франко вийшов з тюрми, а на другий день уже знову працював у редакції та творив. Ленін вчив вести з противниками принципову ідейну боротьбу, а не

ліквідувати їх майже фізично. Та наші шефи не знайшли в собі стільки честі, щоб конкретно та принципово розкритикувати хиби й помилки окремих товаришів та щоб дати жити й працювати тим людям, – та ж не так уже багато сівачів на ниві народній! Навпаки, зустрівши, принагідно, вони намагаються висловити співчуття, – ті самі, які ще не так давно радили гнати всіх "в шею" і радять писати для архіву, друкувати під чужим, (або й їхнім) прізвиськом...

Я – підсумовую: Дійсно, неповага до всього чесного стала нашим законом.

Я – закінчую: Неповага до всього нашого багатовікового історичного досвіду нашого народу!.. Причому, – то все високошколовані люди, хоч і приховуються інколи під псевдонімами примітивних тіток Насть, дідів Петра чи Василя... Та то вже Пушкін писав: вчених багато, розумних мало... Однак жодні нарікання тут не допоможуть, жодне "дайме руку на серце" чи інші пустопорожні патетичні заклики тут справи не змінять. Вона, ця неповага, склалася історично – і з того потрібно виходити на початку.

Я – перебуваю: На початку! Скільки тих початків в нас уже було! Просто – ми є народ, який завжди лише починає. І як тільки мало б дійти до перших жнив, ми губимо всяку орієнтацію, перспективу, забуваємо, чого, власне, ми хотіли, заради чого ми боролися, – і починаємо таке накручувати, що голова йде обертом.

Я – тлумачу: Але й це є не що інше, як неповага до попередників, невміння налагодити контакт з історією, невміння взяти на своє озброєння попередній досвід, невміння розпізнати найголовніше в попередньому і сучасному періоді, захистити те найголовніше й розвинути його в наступному періоді.

Ось наприклад: Скільки сил у нас було затрачено на те, щоб вибороти скільки-небудь серйозні критерії для оцінки художньої літератури. Поки ми займалися фактами кількісного розвитку художньої літератури, поки ми славословили кожне нове книження незалежно від його змісту й художнього рівня, до того часу в нас не було художньої літератури. Як тільки літературній критиці вдалося – після історичного двадцятого з'їзду КППС – підняти вимоги до літератури, то в діалектичній єдності з тим почала виникати й сама художня література. Отже, найголовнішим у нашій художній літературі за післявоєнні роки не є окремі її художні досягнення, а вимоги до неї, які вдалося вибороти серед провінціалізму, рутинерства та місцевого самовдоволення.

І, відповідно, найбільшим недоліком літературного життя останніх років не є вихід з друку окремих надзвичайно примітивних творів чи навіть ігнорування кращих авторів попереднього періоду, але те, що знову були втрачені критерії художньої літератури, – і це все уможливило бездарному Зозуляку стати місцевим класиком чи навіть "нестором" української літератури Чехо-Словаччини.

Надією нашої літератури, коли вже вчені від літератури не можуть обійтися без таких вітійоватих виразів в часі НТР, був і зостає Степан Гостиняк, та й той лише до певного часу, бо за ним, природньо, мали б прийти ще кращі поети, а не на кілька голів нижчий Михайло Дробняк, якого професор Михайло Роман, на сучасному безриб'ї, робить класиком...

Я – доповнюю: До того ж так з'їзди партій, на які наша журналістика та й літературна критика до ладу і не до ладу посилається, як також численні виступи керівних партійних функціонерів неустанно наголошують на потребі підвищувати саме рівень усієї та зокрема ідеологічної праці...

Я – продовжую: Або візьмим... співпрацю з Україною. Скільки потрібно було зусиль, щоб нав'язати які-такі конкретні контакти з українськими письменниками, Закарпатським народним хором, літературознавцями тощо. І хоч нинішні шефи найчастіше дорікають попередньому періодові розвитку, що він нібито проводив

якусь антирадянську політику, нинішні зв'язки нашого культурно- національного життя з Україною, на превеликий жаль і величезну шкоду, не досягають інтенсивності й рівня навіть критикованого попереднього періоду.

Я – *доповнюю*: Недавно писали мені з Закарпаття, що голова КСУТу не був на Закарпатті повних вісім років, – скоро ювілей!

Я – *підсумовую*: І так – куди не глянеш. У шкільництві, в культурній орієнтації тощо. Робота, зрозуміло, робиться, життя йде своєю колією, газети виходять, радіо говорить, книги – ще! – видаються, молодь закінчує школи – які?, – проте загублено – в котрий то раз! – зв'язок з історичною перспективою та ретроспективою.

А народ без історії – як дерево без коріння!

15

3 січня 1977 р.

За мною дуже тяжкий рік!

Обставини життя, зокрема ота задуха й духовна порожнеча, повели мене на розмову до колишнього колеги, професора-психолога Яна Гвоздіка.

Та найкращим лікарем в таких обставинах мусить бути собі кожен сам.

– Вас не можна лікувати психотерапевтично. Ви так прекрасно аналізуєте свій стан, його причини, етапи й можливі наслідки, – каже спеціаліст, – що ви сам повинні знайти й вихід з усього того. Треба ходити у природу, знайти якісь розваги, знайти доброго товариша, з яким ви могли б щиро й відверто про все поговорити, і, – головне, – ви мусите скинути дещо зі своїх високих вимог і критеріїв до життя, до себе і до інших...

– Знайти доброго товариша, з яким би можна відверто про все поговорити, пане докторе, ви знаєте, що ви говорите? То вже краще порадьте знайти жар-птицю, чародійну паличку чи мертву та живу воду... А що до зниження критеріїв, – здається, це теж не варто робити. Якщо я вже так дорого заплатив за свої погляди на те, що твориться довкола мене, то нині маю зрадити себе, – заради кого та чого? Що я дістану в заміну за цю зраду? Право надрукувати банальну статейку про величезні успіхи нашого життя на кожній його ділянці?

Ні, пане докторе, буду намагатися ходити у ліс, до води, працювати в якомусь саді чи городі, шукати розваг – тільки не в алкоголі, – шукати щирого друга, спробую не думати сорок вісім годин на добу про "щастя" довкола нас, проте зрадити себе, своє розуміння справи й перейнятися поглядами газетної брехні – ніколи!

І я взявся за себе.

Щоб не бути в такому становищі, коли в мене є готові праці а ними ніхто не хоче навіть поцікавитись, я вирішив взятися за якусь велику роботу, виконання якої тривало б рік-два.

Довго я думав про Духновича та його долю. І я прийшов до висновку, що тут можна було б продемонструвати долю майже кожного нашого покоління інтелігенції, долю кожного нашого відродження: здібні, амбіційні вихідці з народу, величезні (нереальні) плани, брак традицій та заохочення, несприятливе оточення, небажання "панів" розв'язати "наше" питання, підтримка кар'єристів (з боку панів) і – без орієнтації на власні сили – занепад і крах цілого відродження та здібних особистостей.

І я задумав показати ті шляхи нашого розвитку на прикладі долі будителів середини 19-го століття.

Не чекаючи поки в мене сформується остаточний погляд на всі аспекти цього питання, я взявся за перші новели. Не затримуючись на історичних подробицях, я хотів би вустами старого, ошмаганого життєвими бурями Духновича подати оцінку головних тенденцій та основних недоліків нашого історичного розвитку, як і сучасного життя. Незалишивши цієї думки, все-таки кількома тижнями пізніше я прийшов до переконання, що художня форма, може, не найсильніша моя зброя, і що нею мені навряд чи вдасться зобразити всі ті складні процеси розвитку українців Закарпаття, які я думав розкрити.

Тому мене дедалі більше бентежить думка – написати нарис розвитку культурно-національних, а може й політичних, намагань українців Закарпаття від найдавніших часів аж до сьогодні та одночасно підготувати хрестоматію таких матеріалів. Правда, без доступу до джерел, попри іншій роботі, це не легко буде зробити, однак ця робота видається мені занадто важливою для того, щоб майбутнє покоління нарешті зняло полуду з очей і зрозуміло, що й до чого.

Отже "Олекса" і публіцистика.

9-го квітня Мацинському 55 років. До цієї дати спробую зробити огляд "концепцій та безконцепційностей" нашого життя від 1945 до 1968 року, до концепції Мацинського. І може, прилюдно виступити на якомусь неприлюдному пошануванні праці Івана.

Він вартий цього, і це, напевно, підбадьорило б його і НАС.

16

15 лютого 1977 р.

Мій син каже, що я завжди починаю від Адама.

На доказ того я починаю свого сьогоднішнього листа так:

"Язык мій – ворог мій!" Цей вираз прозвучав би точніше по -словацьки чи по-російськи, бо в тих мовах і "язик", і "мова" позначаються словом "язик".

Отже, язык мій, тобто моя мова – мій ворог!

Знаючи, що мене так суворо покарано у першу чергу за мої критичні погляди, які я досить часто, гостро і відверто висловлював, я дав собі слово навчитися мовчати.

І мушу визнати, що мені, до значної міри, вдалося виконати це, нелегке для мене, завдання.

Проте нині я бачу, що від тої мовчанки я багато не виграв, навпаки, навіть мої листи самому собі починають бути якимись поверховими чи порожніми, тоді як мої думки не такі вже й гладенькі.

Час минає, з місяців склалися роки, майже десятиріччя, в житті за черговими змінами постають вагомі суттєві зміни на гірше, а я нібито нічого не помічаю, не реаую на це, не висловлюю свого ставлення до всього цього.

Зустрінуся принагідно з колишніми знайомими – вони лаються, критикують державу чи партію за дрібниці, обурюються переді мною, а я мовчу. (Бачите, ВОНИ обурюються, а Я мовчу!). Проте це не значить, що я втратив здатність оцінювати факти. Навпаки! Сьогодні, наприклад, я переглянув збірник до 30-річчя Українського народного театру у Пряшеві, бачу, як романтичний Галайденко високопарно посилається на Расула Гамзатова про честь, про обов'язок, – не забувайте, мовляв, сини, ми за вас воювали, кров проливали, – і тут же, в тому ж збірнику, в списку п'єс, які театр ставив протягом 30 років, пропущено прізвища авторів п'єс – Єви Бісс та Івана Мацинського.

Оце тобі й мораль!

Такі вчинки обурюють, проте я можу промовчати, не наражатися на рожен. Добре це чи це погано – не знаю. Добре те, що бачу підлість, добре те, що можу промовчати, коли сам приймаю таке рішення, але чи добре те, що промовчую?

...Багато думаю про характер підбескидського русина, про його долю в історичному аспекті, яка, врешті-решт, формує той характер. Порівнюю, наприклад, запалистого, зятого галичанина – продукт Польщі – з м'яким, піддатливим закарпатцем, – продуктом Мадярщини, – констатую, що закарпатці не вміють ненавидіти, – я теж не вмію! – роздумую про значення ненависті, про її місце в боротьбі проти угиску; вагаюся, чи брак ненависті є причиною або наслідком того, що з нами роблять трішки сильніші за нас сусіди, – а мої знайомі дивуються моїй врівноваженості, моєму спокою, – значить, нічого не бачать.

Сьогодні я вдруге за роки зайшов до Мацинського. (Я не мав Вибраного Боролича, а воно мені було потрібне.) А в нього в канцелярії повно народу й гостина. Ганні Гальчак видали книгу, вона одержала гонорар і ставила могорич.

Затримався я трохи в тій компанії і був свідком, як працівники редакції сперечаються про речі, які зрозумілі з першого погляду. І мені здалося, що вони живуть десь на початку 60-тих років, тоді як я, відірваний від життя й викинений з нього, живу все-таки десь уже у 70-тих роках.

Спостерігав я за Мацинським, – з кожною чаркою він усе більше ставав самим собою, – з власними нетолерантним до інших поглядами. Як про сенсацію розповідав він мені про те, що рівно через тиждень Василь Коман – шеф видавництва – читатиме для них лекцію з теорії літератури на тему: Як писати літературні твори? Я дивився на Мацинського і запитував себе: знесе Іван таку покуру та образу? Що змусило Мацинського терпіти таке?

І стара праязська думка знову прийшла мені в голову: *Snad je i dobre, že v časech zlých nejšme u moci, nepodílíme se na špatnostech...*

Треба однак максимально використати той час для науки, треба вчитися та й вчитись, таж колись комусь таки доведеться за отакими практиками розчищувати, викорчовувати поле.

Котрий вже раз, а необхідно-таки буде розчищати та починати знову!..

24 січня 1978 р.

Шановний товаришу!

Пробач собі, що ти так давно не писав до себе.

Майже рік!

А воно б таки цікаво було знати, як життя, як "величезні" успіхи, як "швидкі" темпи, зокрема, як "могутня" єдність?

Дійсно, як колись давно, на початку становлення національної культури, усталюються й нині, на її "вершині", постійні епітети до певних слів. Колись усі очі були чорні, кожна дівчина – гарненька, кожен козак – молоденький, а нині? Коли партія, то лише – рідна, коли успіхи, то лише – величезні, коли якась рішення, то обов'язково – історичне, коли дружба, то лише – непоборна та ще й обов'язково – вічна!

Чим більше слів, тим менше змісту!

Коли дружба та почуття єдності зникають із сердець, то про них мусять писати на залізних дошках край дороги!

Та не про це хочеться мені писати до себе.

Здається, – спішу похвалитися, – за останній рік я таки трохи взяв себе у руки.

Коли взяти до уваги умови – середовище, оточення, атмосферу – і зважити мій минулорічний ужинок, може не такий він уже малий.

Я закінчив оповідання (чи повість) про просту матір, – Живе собі баба, – яка винесла підчас війни невимовний тягар, причому, – без будь-якого шуму, без найменших претензій на якесь публічне визнання її заслуг (на противагу сотням й тисячам різних псевдопартизанів).

Понад десять років я обдумував і писав цю найдорожчу справу серця, переставав, бо не було сил, уяви не було, як взагалі людина може таке перенести. Я передумав різні варіанти, нарешті я написав! Знаю – не шедевр, проте, певно, непогано!

Написав я майже цілу першу частину – три новели – про Олексу, – і теж, здається, виходить!

Зрецензував я "Лабірські оповідання" Ганни Гальчак (в редакторській обробці Івана Мацинського). Нехай композиція статі кульгає, бо до аналізу книги весь час припліталось багато питань, які вимагали бодай побіжної згадки, проте аналіз, здається, вірний. (Надіслав я ту рецензію авторці, і вона призналася Шелепцю, що розплакалася над нею. Лише пізніше, мовляв, прочитала її вдруге та зосталася задоволена.)

Написав я рецензію, розвідку чи, може, навіть студію про деякі аспекти "безконцепційності" будителів – з приводу книги Степана Добоша про Ставровського-Попрадова та ще деякі інші дрібніші праці я написав.

"Гост" про публіцистику Івана Мацинського, про який я згадував раніше, я теж сотворив, і хоч жодного, навіть неприлюдного, пошанування його ювілею не було, свій "гост", разом з пляшкою вина, я йому передав.

Ну, а окремим словом варто згадати марафон листів, які я в минулому році понаписував до різних установ та осіб з проханням допомогти мені отримати відповіднішу для мене роботу. (Ці листи я писав не так у дусі "толците і отверзеться вам", як в дусі доказів, що я все-таки добиваюся прийому у партію.)

Може, й тому я майже рік не писав листів самому собі.

Ті листи таки далися мені взнаки!

Майже кожен з них я по кілька разів переробляв та переписував. І, як правило: перший варіант листа відвертий, чемний, але гострий, на рівні рівного з рівним, а потім, за власним розумінням, але, найчастіше, за порадою мого найближчого родинного оточення, я викреслював найвлучніші місця, згладжував найгостріші вирази, пропускав разючі приклади з конкретного життя, – аж, нарешті, zostали з тих листів – відбитків моєї душі – ріжки та ніжки, загальники найзагальніші.

Я згадував практику нашої преси, практику звітів від найнижчих до найвищих органів, яку я колись критикував та засуджував, і, майже, як кажуть, рвав на собі волосся від того, що і я був змушений дійти до такого стану розвитку своєї "публіцистичної майстерності".

Потім я заспокоював себе, навіть посміхався над тою проблемою, бо знав я, що нехай би ті листи були гострі як бритва чи слизькі як вуж, у жодному випадку вони справі не допоможуть, вони навіть не дійдуть до адресатів. У кращому разі їх читатимуть чи й відповідатимуть на них лише секретарі чи помічники адресатів. (Прикладами я міг би послужити.)

Шефи сьогоднішньої Словаччини, наперекір найрізноманітнішим заявам чи різним "історичним" рішенням, – люди занадто непевні на своїх посадах і в своїх переконаннях, і чекати від них єдності слова й дії, якогось самостійного свого погляду на справу чи, не дай бог, самостійного рішення справи, – то так, як чекати

від ялової корови теля.

Майже на всі листи вже отримано "коректні" відповіді, – закони в нас, бач, дотримуються, листи не застаються без відповідної уваги відповідальних осіб, проте ті відповіді одна одної кумедніші.

Ось один лише приклад:

Написав я листа до декана пряшівського філфаку і хотів, перш ніж відішлю цього листа, зустрітися з ним, поговорити з колишнім моїм колегою. Дзвоню в секретаріат, секретарка передає моє прохання декану, а той відповідає, що він **протягом тижня** не матиме для мене часу. (Що ж, буває й таке! Є роботяги, як воли!)

Добре, посилаю листа поштою, чекаю тиждень, чекаю ще день, а тоді у вівторок 29 листопада заходжу до декана. Ще чекаю, а тоді зустрічаємось, я до нього, мовлав, так і так, я розумію, що моя справа складна і її нелегко вирішити на мою користь, однак я прошу тебе не поспішати з відповіддю до зазначеного строку, а затримати моє прохання, може, виникне якась нова ситуація, може, принагідно зустрінеш когось з керівних функціонерів, то спробуй, порадься з головою партії,.. я писав до голови уряду, до міністрів, до ректора, до секретаря обкому, може, звернуться до вас за інформаціями, то ви тоді скористайтесь нагодою і запропонуйте їм щось бодай на крапельку ліпше, – може в бібліотеку мене, може, в кабінет україністики...

Декан, нарешті, погодився.

– Добре, – каже, – не будемо поспішати з відповіддю, порадимось з Михайлом, поміркуємо, що можна буде для тебе зробити...

Я дякую, відходжу, хоч трошки задоволений, – і яке було моє здивування, коли через два дні отримую листа, підписаного тим же деканом 28 листопада, – за день до розмови зі мною! – і відісланого 30 листопада – день після розмови зі мною! – про те, що жодного місця в системі факультету для мене нема.

Значить, коли в розмові зо мною декан твердив, що разом з головою партії "порадяться", "поміркують", "не поспішатимуть" і "побачать", що можна буде для мене зробити, він просто "гладенько" брехав. Бо або листа вже було вчора написано і підписано (а про це він не міг не знати), або листа було написано через пару хвилин після розмови зо мною з учорашньою датою. То що краще?

Отакі-то принципові люди в нас тепер!

Або ще приклад:

Дізнавшись, що на вільне місце лектора в Українському народному театрі у Пряшеві подав заяву, крім мене, також Василь Дацей, я навіть зрадив.

Я міркував так: Дацея правдоподібніше ніж мене приймуть на те місце. Він не такий виразний, – в доброму і в злому, – його не так гостро покарано, в нього є знайомі нагорі, просто, я сподівався.

Ти, думаю собі, у театр, а я, тоді, на твоє місце мишегубителя. Таж він, мишегубитель, або дератизаційний технік, як ця "посада" офіційно називається, і грошей куди більше заробляє, і відповідальність куди менша, – хто ж там перевірятиме ефективність його праці, а, врешті-решт, коли б він усіх мишей та пацюків вигубив, то він тоді мусив би почати нищити якусь іншу нечисть!

Я тоді – до начальника, до головного мишегубителя, у Дуклю його на погарик, словечком про те й про те, – і ми майже домовилися. Моя пропозиція – працювати в нього замість Дацея – йому навіть сподобалася, бо Дацей, мовляв, став уже надто самостійним, а я, як початківець, я обіцяв бути смиренним.

Та Дацея, як і мене, у театр не взяли, взяли туди комуніста Турка Василя, якого підпхав туди комуніст батько. Отже, Дацея не взяли у театр, тому я, – яка

шкода! – не зміг стати навіть символічним мишегубителем!

А так хотілося губити всю ту нечисть!

Тому-то й кажу, що в таких умовах мій ужинок за минулий рік. може, не такий уже й малий.

18

3 січня 1980 р.

Я так давно не писав собі листа, що мав би право образитись за таку неповагу до себе.

А що іще дивніше: і тепер мені нічого написати собі, а якщо я все-таки беруся за перо, то скоріше лише для того, щоб засвідчити моє існування, щоб нав'язати на ті листи, які я писав собі роками раніше, щоб не перервати нитки, і лише після того, щоб засвідчити, чим і як я живу на початку нового десятиріччя нашого нещасного двадцятого віку.

Все те однак зовсім на означає, що мене не мучать жодні думки, проблеми, що я перестав думати, аналізувати, що я перестав бачити, переживати чи й обурюватися. Ні, однак все те прийняло інші форми, інші розміри й іншу інтенсивність.

Признаюся, часто, принаймні значно частіше ніж дотепер, я зустрічаюся у своїх думках-роздумах зі словом "навіщо"? Засяде думка в голову, перемучить вона мене кілька годин чи кілька днів навіть, а потім почне вскакувати у мої роздуми оте сумнівне "навіщо?"

Я не хочу вичерпно пояснювати собі цього явища, однак здається мені, що воно так чи інакше, хоча б до певної міри, буде відбитком тої повної апатії, чи навіть летаргії, яка запанувала в нашому середовищі. Ніде ніякої думки, жодної тобі суперечки чи ініціативи, все спить і так уві сні по інерції йде, ходить по виходжених коліях і навіть подумати не посміє, що можна б те чи інше зробити інакше, краще, що треба бити на сполох і щось таки робити проти тої духовної порожнечі та мертвеччини.

Колись, – боже, колись! – уже вживаючи те слово відчувається епохальна різниця між колишнім і теперішнім нашим життям, – так от, колись ми сходилися та сперечалися, дискутували, прагнули, хотіли, думали, – і нехай предмет тих думань та результати тих сперечань не були великі чи варті уваги, все-таки вони були, і були запорукою якогось руху, розвитку, злету, який міг прийти і почав уже приходити, а нині люди спорожніли, не зустрічаються, не цікавляться життям (тобто думками) іншого – і все те дедалі помітніше та відчутніше проявляється в житті, власне у нидінні та пліснявінні.

І як надбудовче явище, людину вже ніхто і зовсім не оцінює за її здібностями, активністю, старанням щось досягти, а лише за паперами – партійний чи ні?, – за посадами та ще за такими зовнішніми її ознаками: який у неї дім, який телевізор, яка автомашинка, чи та людина відпочивала біля Чорного моря або в мами на селі, ким працює, скільки заробляє тощо. І коли б та сама людина сказала про себе – раз, що вона працює директором, має свій дім, має Сааба, відпочивала торік на Кубі, а іншим разом – що вона працює робітником, живе в державній квартирі, автомашини власної не має і щороку відпочиває за півкілометра над рідним селом, то про ту саму людину, на підставі таких заяв про себе, склалися б дві прямо протилежні думки і, що найголовніше, в одному і другому випадку зовсім незалежні від її справжніх здібностей, моральних чи ідейних якостей, від її

значення чи місця у житті.

І таке явище, такий спосіб оцінки поширився на все і всіх у житті, і ніхто вже не скаже – той розумний, отой порядний, отой здібний чи чесний, лише – отой, що має Сааба, той, що знову був на Кубі і таке інше.

І вже студенти не вчать, щоб бути мудрими і так потрапити у вищі школи а, навпаки, батьки, як колись придане, готують десятки тисяч корон, щоб при їхній допомозі пропхати сина чи доньку в університет, на медичний чи юридичний факультет, – "няй то стоїть скільки стоїть!"

І вже органи влади визнають небувале поширення хабарництва, друкують заклики проти нього; на курортах та в лічницях виписують – не давайте нам хабарів, ми вас і так вилікуємо! – а пацієнт, прочитавши таку обяву, упевниться, що треба дати, дати кожному і щодня, бо інакше його процедури стануть формальним гонінням чи біганиною від одного лікувального апарату до іншого. Ці справи обговорюють на засіданнях ЦеКа, Уряду та й Парламенту, розмов про цю "проблему" як про залишок капіталізму повно у радіо та в телевізорі, проте всі знають, що без хабара помаленьки вже й підпалок свіжого хліба не купиш.

І от на такому фоні, а той фон значно страшніший та чорніший, – я не пробую навіть начеркнути його скільки-небудь реально – вплітається в твої роздуми оте обеззброююче "навіщо?"

Та я знаю: саме тому, що доколишній світ став таким, яким він став, – з ним не можна погоджуватись та миритися. Тому треба принаймні думати, думати та ще думати, спочатку бодай думати! (Думати ще й тому, що за думки в нас нібито не б'ють, хоча я не можу збагнути чіткої різниці між думкою і ділом, інакше кажучи: навіщо думати, коли потім не реалізувати кращих результатів думання!)

Бачите, справді, нічого нового й цікавого довкола мене не діється!

Найвизначнішим письменником в нас остаточно знову став Зозуляк, найбільшим критиком – Роман, найкращим знавцем літератури – Коман! Через два роки буде 60 років Шмайді, через дальші два – Мацинському, проте жодного "Вибраного" тих двох справді найкращих представників нашої післявоєнної літератури до цієї дати не готується, радіо давно перестало бути активним чинником українського культурного життя в нашій країні, – та все мовчить, бо благоденствує!

За час від останнього листа самому собі я написав лібрето для опери "Князь Лаборець".

Усе почалося з того, що колишній священник Степан Пап з Кошиць приніс мені свою розвідку про Князя Лаборця та своє лібрето. Його думки мені сподобалися, я взявся було прорецензувати чи й підправити його лібрето, думки про князя мене дедалі більше захоплювали, і я написав самостійний власний твір. Попрацював я добре, пороздумував, вклав у вуста наших пращурів кілька власних думок, що довго мучать мене і здаються мені бути наскрізними через всю нашу історію, – і передав усе те Володі, пардон – доктору Володимирі Любимову, моєму швагрові – нехай поспробує покласти все те на музику і, з мого боку – все!

Моїх творів надалі не друкують, п'єсу мою на сцені не поставлять, отже, не тисну на Володю з музикою, а лише весь час веду його до думки зосередитись, підготуватися, а тоді створити щось вартісне та тривале.

Посунулася вперед також справа з "Олексою", закінчую останню новелу. Щось із планованого вдалося зреалізувати у ньому, проте до повного задоволення твором ще далеко. Однак уже тепер можна не сумніватися, що твір буде, а може, навіть непоганий!

І, здається, все! За два роки!

Майже два роки готується до нас у Чехо-Словаччину мій друг Іван Чендей. Скільки разів він писав про те, що вже приїде, вже приїде, визначав навіть терміни, та до сьогодні його нема! А я так радів, так сподівався, – нарешті, зустріну людину, відведу його десь у ліс-праліс, наговорюся з ним доволі, бодай на пару років допереду, або, краще, за десяток років дозаду і на десяток років наперед... наговорюся! Прочитав я уважно останні його твори, підготував навіть питання, вибрав кілька тем, та його нема й нема, і невідомо навіть, чи буде.

От, мука!

19

7 лютого 1980 р.

Я певен, що життя знайде вихід навіть з того майже безвихідного становища, у яке остаточно потрапила вся наша система та все наше суспільство.

Вода, яка збирається та нагромаджується по крапельці, десь таки прорве перешкоду і потече, – обов'язково прорве і обов'язково потече!, – і, вірячи у це, я хотів би працювати для прискорення отої течії, готувати до того людей, зокрема молодь! Однак не легко знайти діючі способи такої праці.

По-перше, – стежать за всім, за кожним кроком кожної людини! Скликав десь два роки тому Микола Мушинка біля двох десятків різних людей – сільських працівників артілі, в якій він пасе корів, та кількох своїх міських товаришів – у ліс на закінчення сезону. Був там голова артілі, завідуючий тваринництвом тої артілі, кілька рядових працівників артілі, як також близький друг Миколи – працівник окружного комітету КПС Іван Ревак з жінкою-словачкою та дітьми, шеф кочегарів (куричів) з Пряшева, в котрого Микола працює протягом зимового сезону, – сам словак, зі словачкою-дружиною та дітьми, колегиня по школі дружини Миколи Люба Бабота з двома товаришами-студентами, здається, теж словаками, – і, повертаючи з Кечковець, принагідно потрапив туди і я. Жодних політичних чи інших небезпечних розмов чи дій там не було, – ми лише їли печеного барана і пили горілку, вино й пиво, – хто що хотів, – і яку з тої невинної лісової зустрічі зробили аферу! Любу Баботу викликали в партком, а за справу Миколи взявся сам перший секретар пряшівського райкому партії, член ЦК партії, Михайло Шпак, який спеціальним листом звернувся до свого бардіївського партнера і вимагав від нього заборонити Миколі пасти корови в його бардіївському районі. (Лист, здається, від 30 жовтня 1979 р. за Но 45/79.) З тим листом потім спеціальний кур'єр першого секретаря з Бардієва їздив у Пряшів перевіряти справу (тоді й зайшов до мене і показав мені предметного листа, про який я зразу поінформував Миколу), їздив у село, де Микола пас корів, а безпека та люди довкола неї ще роками орудували тим фактом як чимось страшним, неймовірним, – мовляв, це була таємна зустріч виключених членів партії...

По-друге, люди бояться і на жодну активізацію не піддаються, (зрозуміло, що й не довіряють).

Обійшов я раніше кількох людей, говорив з ними, радився і дещо все-таки пропонував робити. Ніхто не відгукнувся та не погодився. Всі на когось ображені, всі залякані, вважають неможливим,.. не видять виходу,.. довкола темнота, яка засіла повсюди і надовго.

Думав я навіть про такі віддалені від політичної праці форми, як якісь бригади молоді по висаджуванні лісу чи впорядкуванню парків, десь на Дуклі чи довкола пам'ятника у Свиднику або в Токаїку, де б вечорами можна проспівати десятки

пісень, скажімо, за сценарієм "Історія мого народу у піснях", і не було б потреби мовити жодного слова. Краса і сила наших пісень, напевно, зробила б своє у зміцненні почуття єдності, згуртованості та навіть у зміцненні почуття національної приналежності. (Зрозуміло, що там була б можливість не тільки співати. Співати могла б одна група, а друга в той самий час могла б потихеньку, – щоб той, що у хащах сидить, не чув – сперечатися.)

Та й до таких акцій навряд чи дійде, – налякаються вже самої думки про зустріч молодих людей чи навіть самої думки, якщо вона не започаткована ними.

Виходять книжки... Слабенькі – від Комана, Романа; невідредаговані – від Колинчака, Матяшовської, Родака; значно кращі, приміром, від Гостиняка; потрібно б проаналізувати ті книжки, вказати на цікаві місця, аспекти – "Руська рота" Колинчака у всякому разі явище, варте уваги, – та й не тільки вона, і ніхто тобі за аналіз стану речей не береться. Ковач кинувся на історію літератури, пописує про явища двадцятирічної давності "доконтрреволюційного" періоду, про які не сказав ні словечка нового. Благенький Роман силою своєї посади – секретаря української секції Спілки словацьких письменників – вимагає від різних словацьких редакцій, щоб вони друкували його статейки про українську літературу Чехо-Словаччини, – інакше ж бо не можна зрозуміти, як такі нісенітниця можна друкувати в словацькій пресі, – і все! Жодного тобі аналізу того літературного потічка, в який до слабеньких струмочків чистої водички валиться й різна каламуть.

А на аналізі літератури – скільки б можна показати!

Про радіо – з цього аспекту – не можна навіть починати розмову. Ще, мабуть, можна б про театр, та в нього дуже вузьке коло публіки. Там, хоч і підготують свіжу виставу, однак зразу ж подбають про те, щоб публіка зрозуміла виставу так, як слід. Покличуть шефів від ідеології на генеральну пробу, ті – з погариком у руці – дадуть благословіння на прем'єру, а тоді вже всі заговорять про виставу так, як висловились про неї непомильні.

Ну й, по-третє, недовіра, підозра!

Наша інтелігенція ніколи не була єдиною та сильною єдністю позицій, думок, планів. Зовнішнього вигляду єдності їй надавали пануючі чи перемагаючі погляди, до яких тяглися чи примикали інші, на зразок: ми теж такої думки.

А нині панівних чи перемагаючих думок серед української інтелігенції Чехо-Словаччини зовсім нема, ні до чого і ні до кого навіть примкнути. Ковачу до Романа чи Роману до Ковача? Чи їм обом, не дай бог, до Комана? Чи всім їм до Зозуляка? Таж вони, на фоні тої бездіяльності, ніхто нікому не вірить! Хто тримається на посаді, про того думають, що він співпрацює з безпекою.

І як наслідок всього цього сучасні керівники від літератури не довіряють один одному. А всі інші майже не говорять відверто між собою про якісь важливі справи, в кращому разі лише натякають на щось, охкають чи ігікають: "знаєш як!", "розумієш?", "що тобі маю казати – сам знаєш!", і так, нічого один одному не сказавши, розходяться, ніби й не зустрічалися.

20

7 квітня 1981 р.

Татри, готель Панорама, надворі чудова весняна погода, – а я один, сам-самітний, з єдиним та незмінним моїм супутником – думками. Та, на жаль, і вони, останнім часом втомилися якось, отупіли, і все частіше здають свою позицію та

палицю супутника іншому претендентові на дружбу зі мною – проблемам. Тим самим проблемам, які вже понад десяток років стали моєю тінню, ні на крок не відступають від мене, хочуть здружитися зі мною, а тоді, зсередини, вдарити й знищити мене, – виїсти середину, серцевину, знищити віру, спопелити надію і заселити потім усе моє нутро отрутою пустоти, зайвини, нікчемністю світу й життя.

Легкого життя я ніколи не сподівався і не прагнув такого, тому й боротьба з проблемами – різними та постійними – здавалася мені просто складовою частиною життя, – нашого, селянського, українського, людського. Навіть усе те, що навалилося на мене після отих "проклятих" шістдесятих років, – хоч ніколи я не сподівався такого етапу в розвитку "нашого", "соціалістичного" життя, – я сприймав як черговий погром, і не дуже – у всякому разі мені так здається – бідкався на життя.

Та пройшло десять років! Минув одинадцятий, дванадцятий, мінає тринадцятий... – і все те дається взнаки, нехай ти відгризаєшся від проблем, як лев чи як раб.

Порівняно легко було зрозуміти, що після того, як сама комуністична партія спричинила й допустила загальносуспільну кризу, вона занадто різко вирішила позбутися, разом з "анти" також сотень тисячів розумних та активних, – може, навіть найактивніших, – членів суспільства. Де рубають, там й тріски падають, – хай! Але ж пройшло **дванадцять років!** І тисячі й тисячі людей, за те тільки, що виконували "політику" тодішніх найвищих органів партії та держави, що на вимогу "панівної" сили суспільства підняли руку за резолюцію про ЄДНіСТь держави чи на вимогу тих же партійних керівників "організували" таку резолюцію, все ще не можуть реалізувати одне з найосновніших прав людини – право на працю, до якої ти роками готувався, яку ти полюбив, у якій досягав успіхів і був переконаний про її корисність для "соціалістичного" суспільства.

І скільки слів, заяв, резолюцій – вагомих і порожніх одночасно! – було проголошено протягом того часу про те, що людину потрібно оцінювати згідно з її здібностями та з її ставленням до праці, а на практиці все ще дивляться на людину через папірець, через десятирічну стару оцінку від трьох "непомільних" суддів, які, знову на підставі паперових диспозицій, винесли вирок раз і назавжди над вами, над вашою родиною, над братами й сестрами, над ненародженими і непочатими ще тоді вашими дітьми, – а це тяжко і неможливо навіть зрозуміти.

Навіть католицька церква, – скільки разів проклята та засуджувана, бо в жорстоких інквізиціях та й поза ними тримала мільйони людей в темноті та в страху, – якою супермодерною постає у порівнянні з комуністичною партією, що виникла й діє (прокламує, що діє!) на підставі наукового вивчення законів розвитку суспільства, – ця церква бо прощає навіть найтяжчі гріхи найтяжчому грішникові, як тільки він жаліє про скоєне, кається та обіцяє життя своє поліпшити. А партія – за свої ж гріхи! – карає винних і невинних своїх же членів роками зневаги, опльовуванням та заборорою думати, творити, працювати й жити.

Ніколи не забуду гострої оцінки, яку сам Шевченко та вся прогресивна літературна критика дали вирок російського царя-деспота, що за образу царської родини засудив Шевченка на десять років арешту зі спеціальним додатком – "заборонити писати й малювати".

Ніколи, навіть у моменти найбільш романтичних уявлень про свою діяльність, я не посмів порівнювати себе із Шевченком, крім того, жодної царської родини я не образив, а все-таки вже понад десять років ні я, ні тисячі інших мислячих людей не можуть ні писати, ні малювати, ні думати.

І болить найбільше навіть не та неоголошена заборона писати, малювати чи думати, а те, що таку політику щодо тисячів людей роками проповідують і проводять комуністи, ті, які називають себе найкращими, найпрогресивнішими, наймудрішими людьми-керівниками.

Вони проголошують різні, часом і непогані думки, ті думки сотні разів повторюють у різних місцях і на різних рівнях, та практика доводить, що вони не спроможні досягти реалізації своїх думок, а це свідчить про їхню справжню невисоку вартість.

І звідти той сум, та самотність, та безперспективність, яка отуплює мислення і віддає перевагу проблемам.

Саме в ці дні – вчора і сьогодні – проходить у Празі 16-ий з'їзд комуністичної партії, і знову – слова, слова, слова, "треба", "мусимо", "будемо", "не дозволимо"! Однак таких заяв було вже тисячі, а практика? (А практика є найнадійнішою формою перевірки всякої теорії!)

Чотири дні триває тут у Татрах загальнодержавний симпозіум АЛГОРИТМИ-81. На тому симпозіумі науковців один з чільних представників науки прилюдно визнав, що на прохання Державної планової комісії ЧССР хотіли піддати науковому аналізу *Sъбог оратренн*, про який стільки говориться як про рятівний документ для чехо-словацької економіки. Та виявилось, що той "документ" не піддається науковому аналізу. В ньому нема єдиної наукової дефініції, жодного наукового постулату. Весь "документ" – то зайві повтори загальновідомих констатацій та порожні слова. По-науковому кажучи, – ренунданти та шуми.

От вам ситуація!

І як не бути сумним, самотнім, не падати духом?

Та це факти загальнодержавні.

А ось приклад, як та ж політика проявляється на практиці. У Пряшеві заснували машинобудівний факультет Кошицької вищої технічної школи. Дізнався я, що там потрібен викладач російської мови, зайшов я туди і подав заяву. Зайшов я де за ким, щоб підтримали мою заяву, їздив я на бесіду до голови парторганізації ВТШ у Кошиці, до проректора по педагогічній частині, до завідуючого кафедрою мов та на кадрове відділення школи, говорив я з секретарем ОК КПС по шкільництву, – всіх я просив, всім пояснював, обіцяв працювати якнайкраще, – всі обіцяли допомогти мені в тій справі, – та все-таки не прийняли мене на роботу. Відповіли – мовляв, немає вільного місця, хоча завкафедрою твердив, що місце є, таж було виписано конкурс. Згодом запропонували мені викладати ту саму мову на тій самій кафедрі, проте екстерно. З місця моєї праці – з ПОРСу – дали позитивну характеристику моєї роботи та й особи, – і я протягом зимового семестру 1980/81 навчального року щотижня викладав 10 годин російської мови студентам прятівського відділення машинобудівного факультету Кошицької ВТШ.

По Пряшеву пішов шум.

Що сталося? Що б то могло означати?

Та знайшовся у Пряшеві один "принциповий" комуніст – професор Іван Байцура, член Президії обкому КПС в Кошицях, який не міг перенести таке неподобство, зустрівся з деканом "мого" факультету, ніжненько поговорив з ним, – ту вієнь, *koho si prijal*, вієнь, *akэ je to protisovietsky hivel?* – і мені подякували за роботу. В літньому семестрі мені вже не дозволили навіть заходити на кафедру, хоча договір зі мною було підписано на цілий навчальний рік! Заходив я туди-сюди, – не допомогло. Ніхто навіть говорити зі мною в тій справі не хотів.

Крім того, наш син поступив на навчання у Прагу.

Середню школу він закінчив на відмінно, в Празі нас ніхто не знав, отже, його прийняли на машинобудівний факультет.

Тим часом у Пряшеві виник такий самий факультет (зрозуміло, не того рівня) – і ми вирішили перевести сина у Пряшів, де все те навчання обходилося б нам значно дешевше.

Зрозуміло, зайшли ми на пряшівський факультет, цікавилися умовами переводу студента з Праги у Пряшів, подали ми потрібну заяву з проханням зарахувати йому закінчений річник та семестр, – та хоч заяву ми подали 30 жовтня 80-го року, до початку літнього семестру її не було розглянуто. Зрозуміло, я кілька разів дзвонив, писав, звертався до проректора в тій справі, нарешті другого лютого я поїхав до декана. Той мав прийняти мене, та вийшов від нього проректор, і в коридорі каже мені, що до декана вже мені не треба заходити, справу полагоджено, сина, мовляв, буде прийнято на навчання від початку літнього семестру, який за пару днів починається. До початку семестру всі папери будуть у порядку, каже проректор, – і я, задоволений, повертаюся додому.

Та наближався початок семестру, а паперів про прийняття нема. Знову дзвоню, бігаю, – ніхто нічого на знає. Нарешті референтка відповідного відділу згоджується на те, щоб син 17 лютого прийшов за нею, і вона запише його на навчання.

Так і сталося. Саша знявся з роботи, з'явився на факультеті, референтка записала його у список студентів, Саша почав ходити на заняття, – все ніби як має бути.

Та де там!

П'ятого березня одержуємо листа з деканату про те, щоб ми доповнили заяву деякими подробицями, щоб вона могла бути взята до уваги на 1981/82 навчальний рік.

Ось тобі і на!

Здавалося – все пропало.

Найближча субота й неділя були для мене, може, найтяжчими днями десь за останніх десять років. Повна безпомічність, безпорадність, – та я не здався.

Думав, думав, продумував кожен крок, кожне слово (як говорити з деканом), написав до декана листа, вагався чи зайти за знайомим, який його знає, – і у понеділок 9-го березня я зайшов до декана.

Такої розмови-боротьби я давно ні з ким не мав.

Першу чверть години декан пробував посилатися на найрізноманітніші шкільні розпорядження, які, мовляв, не дозволяють прийняти мого сина в половині року, як і на те, що він жодного позитивного рішення в справі мого сина не приймав. Я аргументував. Декан відбивався, повторюючи: *Netlaite ma k stene!* Про якісь політичні аспекти тої справи, внаслідок яких він не хоче прийняти мого сина на навчання, він спочатку й довго навіть чути не хотів, рівно як не хотів чути також про зустріч з Байцурою. Потім почав говорити саме про такі аспекти: за що мене викинули з партії, де і як працюю, яку оцінку про мене подають з теперішнього місця роботи, і т.д., і т.п.

Нарешті після понадгодинної жорсткої бесіди-боротьби декан здався.

– Добре, – каже, – принесіть вашу заяву про те, що ваш син "після закінчення студій, активно включиться до праці на побудові нашого соціалістичного суспільства", заяву сина про те саме та комплексну характеристику на вас з місця вашої роботи, – і я підпишу. Ми ж повинні допомагати людям, які хочуть вчитися. Ми не допоможемо тільки зрадникам та нашим ворогам... – додав на закінчення.

Це мене знову зачепило. Я остовпів і тут же відповів помітно різко:

– Товаришу декан, наперекір тому, що зі мною сталося, що ми вже витерпіли, я і моя сім'я ще маємо стільки сил, щоб вам ніколи не дати права називати нас ворогами.

– Та я не про вас, я так...

– Як не про нас? Годинами і тижнями говоримо про мого сина, про його прийняття чи не прийняття на навчання, а ви підкреслюєте, що не будете допомагати зрадникам. Яким правом?

– Нічого, нічого, принесіть довідки, про які ми з вами домовилися, і я підпишу.

Довідки я написав, характеристику з бідую дістав, (бо їх не видають на руки), все потрібне я здав, а тоді через десять днів син цікавиться, і йому знову кажуть, що він мусить складати прийомні екзамени, а тоді з наступного року...

Тут уже й мене почали залишати сили.

– Ніколи я нікого не лаяв, не проклинав, – заявив я тоді вдома, – але за те пекло належало б когось таки проклясти!

Та знову збираю сили, і в понеділок знову дзвоню до декана. Він ще крутив-вертів та, нарешті, сказав, що його тиждень не було, сьогодні в нього "інші пріоритети", але завтра, "завтра то зроблю!"

Сьогодні 7 квітня, – а відповіді все ще нема. Нервується дружина, переживає син, я їх обох заспокоюю, а сам уже теж не маю слів ні сил, та не знаходжу місця собі.

І все те наслідок "ніжної" розмови (як назвав її декан) Байцури з деканом.

А вчора нікому було їхати з нашого заводу на симпозіум АЛГОРИТМИ – 81, то послали мене. Я слухаю наукові доповіді про "наші перспективи", в тому числі й про те, що наші партійні та урядові документи не піддаються науковому аналізу, бо в них, крім зайвину та шуму, нічого нема... – і пишу собі цього листа.

Панорама, 7 квітня 1981 р., 23 години ночі.

21

20 лютого 1982 р.

Мене мучать питання, про які іншим, може, навіть не сниться: Як ставитися до тої гидоти, якої останнім часом стільки наплодилося у нашому житті? Жити за принципом "хто до тебе камінням, ти до нього хлібом" або за принципом "око за око, зуб за зуб"? Петро перший радив "з варварами – по-варварськи!" Отже, бути по-міщанськи "розумним" чи по-людськи "принциповим"? А зоставатися "принциповим" – то це справді принциповість або твердолобість чи невміння пристосуватися до "реального" світу? Це дійсно принциповість чи "z pędze spóś", тобто відстоювання принципів тими, хто давно все програв, яких давно викинули за ворота і з якими все рівно ніхто не рахується.

І на додаток: Треба зоставатися вірним собі і, одночасно, треба у всьому сумніватися!

І, нарешті, – треба щодня і щохвилини жити!

Отже, – розберись, хто мудрий!

З методологічного боку було б неправильним залишатися на тих самих поглядах лише з міркувань, що це наші погляди, що ми до них дійшли, серйозно зваживши всі "за" і всі "проти", прийняли їх за свої. Таке "принципове" зоставання

на своїх поглядах не уможливорює поліпшувати наші погляди, вдосконалювати та збагачувати їх своїм та чужим розумом та досвідом. Воно означало б дотримуватися студентських переконань будучи навіть академіком. Погляди й позиції в житті формуються як висновок розумової діяльності людини, виявлення її характеру.

Отже, повинна існувати можливість доповнювати, вдосконалювати, навіть докоріно міняти погляди й позиції завжди, як тільки дійдемо висновку про потребу уточнювати їх.

Отже, в тому розумінні варто постійно мати на увазі свої погляди та позиції, перевіряти їх, сумніватися в їх правильності і постійно оновлювати їх.

Однак слідкувати, перевіряти, оновлювати, міняти погляди та життєві позиції аж ніяк не означає міняти їх з якихось утилітарних (тобто практичних) або будь-яких інших, (наприклад, кар'єристичних) причин,.. – лише з причин їх уточнення, виліпшення.

Отже, треба сумніватися в тому, чи моє розуміння справи є на найвищому рівні науковості, об'єктивності й дотягуватися постійно на той найвищий рівень, та, переконавшись у їх правильності – суб'єктивно чи об'єктивно, – треба зі всією рішучістю відстоювати свої погляди й позиції як найвищий прояв самого себе, свого існування та свого самовиявлення.

У тих безхарактерних часах, якщо визначати час за переважаючою його ознакою, часто можна почути співчутливі поради про те, що не варто відстоювати свої погляди й позиції, бо їх, мовляв, і так ніхто ніколи позитивно не оцінить, бо з такими поглядами лише клопіт, лише неприємності, між тим як із "сучасними" поглядами можна приємно й поступово посуватися вперед, – багатіти, красти, здобувати кар'єру, нав'язувати вигідні знайомства, приємно жити.

Відповідь на таку позицію залежна від іншої позиції: Коли ми стоїмо на своєму тому, бо ми переконані, що наша позиція правильна, тоді жодні "вигоди" не приходять до уваги. А коли ми відстоюємо певні позиції лише тому, що вони вигідні, тоді ми вже практично давно зреклися своїх позицій і давно пересіли на модного коня.

Можна однак підійти до того самого питання ще й з іншої точки зору: що може запропонувати сучасна громадська думка тому, хто перейме її погляди? По-перше: Ти хочеш між нас? Добре, але мусиш з нами у всьому погоджуватися, не мати власних ідеалів, у всьому нас підтримувати.

– Не біда! Буду з вами у всьому погоджуватися, власних ідеалів не мати, у всьому вас підтримувати!

По-друге: Підвищили ціни...

– Не біда! Буду більше красти!

По-третє: Без протекції та спекуляції нічого не досягнеш! – Не біда! Буду спекулювати! ... ..

22 липня 1982 р.

Отже, можна й з усім погодитися, просуватися вперед і вище, все людське втратити і нічого корисного не придбати, – і можна спокійно та успішно навіть животіти.

Мудрування?

Можливо!

Може, це звичайні софістичні вправи, та вони допомагають мені жити по-людськи, втриматися на поверхні у тій трясовині, яка поглинає все довкола нас і

називається нашим сучасним, – чи навіть "соціалістичним" – ха-ха! – життям!

Це моя теорія бодай на тиждень чи місяць, яка допомагає мені, як той тиждень чи місяць прожити.

Тому, – і заслугою такої науки, – я ще живу і тримаюся все ще на поверхні.

Ще дихаю.

Ще не захлинаюся!

22

17 червня 1983 р.

Шановний друже,

не дивлячись на те, що останніми роками ти занадто злінивів і пишеш собі дуже рідко, ти все-таки написав собі вже стільки листів, що на часі тобі пригадатися над характером тих листів як жанру самохарактеристики.

Ти пишеш, наприклад, що тебе мучать питання "навіщо?" (жити, працювати, боротися), що тебе мучають сумніви "приспосовуватися" чи стояти "на своєму", однак правдою є й те, що одночасно тебе мучать також зовсім інші питання (ну, хоча б і такі, що ти вже дуже давно не купив своїй дружині жодної дрібнички, що ти сам ходиш у тому самому вбранні вже роками,) – все те залежить від того, в яку хвилину, в якому настрої, в якому зав'язті ти сідаєш до столу і берешся за листа самому собі... ..

(Між тим подзвонив телефон, я спостеріг, що вже пів на другу дня, спішу гріти обід, бо після обіду, може, поїдемо на хатку.)

23

29 жовтня 1985 р.

Спішу пояснити собі:

Я не такий непорядний, як могло б здаватися, судячи з того, що я так давно не писав собі листа.

Значну частину вини за таку довжелезну мовчанку треба звести не на щось інше, як на неймовірно складні умови, які створилися довкола мене під кінець минулого і на початку цього року.

Десь два роки тому до мене звернувся Роман Мизь із Югославії з проханням написати для їхньої "Нової думки" статтю про українську літературу Чехо-Словаччини.

Спочатку я вагався.

Та познайомився я з їхнім журналом, трохи обізнався з неймовірними складностями українського життя в Югославії, трохи подумав, – дізнався я, що подібну статтю про українську літературу Югославії буде писати для того ж журналу професор Олекса Мишанич з Києва, що УРЕ наводить журнал "Нова думка" як позитивний фактор культурного життя Югославії, – і я погодився написати потрібну статтю.

Стаття – сторінок 30 – писалася надзвичайно важко.

Давно я подібної статті не писав, питань, які тислися під перо, назбиралося багато, мені не хотілося бути занадто критичним, а тільки інформативним я, власне, не вмю бути, – та все-таки, я ту статтю написав і надіслав, вони тут же її

надрукували, – і тут воно й почалося.

Хтось – хто? Конфіденти, признавайтесь, озолочу! – доніс на мене в обком партії, що я надрукував у Югославії щось нелегальне та антидержавне, "товариші" з обкому вилаяли за це секретаря райкому партії по промисловості "товариша" Колара, "під" якого я тоді належав, той вилаяв за те директора нашого заводу інженера Моряка та голову парторганізації Сергія Петрика за те, що вони не були революційно пильними, наші шефи покликали і вилаяли мене, – і **я не стерпів!**

Мав я, мабуть, стерпіти й змовчати! І, напевно, так би я й зробив, – не такий вже я дурень і досвід немалий в мене за плечима, – та директор заводу, між іншим, сказав і таке: "А Колар не хоче чути про тебе більше ні словечка!"

– То що – подумав я, – маю посягти собі на життя, бо якийсь там дурень не хоче про мене чути? А яким правом він не хоче про мене чути? То може я маю таке саме право не хотіти чути про нього?

Просто, я не стерпів і написав "громадянинові" – не товаришеві, не секретарю партії, а обшанові – Колару таки відвертого листа: Так мов і так, громадянине Колар, я не можу виконати вашого бажання, щоб ви про мене не чули більше ні словечка. Прожив я на світі понад 50 років, щось таки я встиг написати чи й зробити, тому зовсім можливо, що вам все-таки доведеться десь зі мною чи зі слідом по мені зустрітися... Та був би тут один спосіб, – дайте мене вбити, та й так я не можу гарантувати, що ви ніколи більше не почуєте про мене. Зрозуміло, я мусів припускати, що Колар, – та ще громадянин! – образиться. Та нехай! Надоіло мовчати й терпіти!

І він, дійсно, почекавши місяців два (а може, він вдома не був протагом того часу), знову покликав до себе директора нашого заводу та голову парторганізації і "порадив" їм звільнити мене з роботи.

Отже, 2 листопада 1984 року мене покликав директор, – присутніми були ще голова парткому, голова профспілок, завідуючий відділом, в якому я працював, – і повідомив мене про те, що від 1 січня 1985 року мене звільняють з роботи,.. внаслідок реорганізації праці, в результаті якої я стану зайвим. Я просив дати мені будь-яку іншу роботу і залишити мене на заводі, – якийсь досвід у тих справах я вже мав, – та вони відповіли: нічого іншого вільного на заводі нема, – шукай собі роботу!

Три рази засідав профком заводу і два рази не дав згоди на моє звільнення з заводу! Тоді директор "пояснив" членам комітету, що за мною весь час стежить таємна безпека, що дирекція заводу весь час повинна звітувати про мене, про мою працю та про моє ставлення до життя, – і профком погодився дати згоду дирекції заводу звільнити мене з праці.

А тоді – 27 грудня 1984 року – "в урочистій атмосфері" між різдвяними та новорічними святами, коли люди зичать один одному всього найкращого, обмінюються дарунками, – мене полкикали до директора заводу і вручили мені Декрет про звільнення з праці.

Нікому з рідних я про це тоді нічого не казав. Навіщо переносити свої проблеми на плечі інших? (Було б неймовірно тяжко утримати у "святковому" настрої зокрема дружину, та й на діток все це вплинуло б дуже погано.) Отже, свята, подарунки, Новий Рік, тости, побажання всього найкращого, – а в мене тріщить голова й серце від болю й безпорадності.

Тепер про те пишеться нелегко, а тоді?

Ну, подав я їх у суд, написав, що це приватна помста окремих людей з заводу та помимо заводу, – докази, мовляв, пред'явлю на суді, – а сам тинявся як бездомний собака.

Заходив я кілька разів у відділ робочої сили ОНК, виписав я собі деякі вільні робочі місця, хоч скільки-небудь придатні для мене, та коли я почав цікавитися тими місцями, – нічого не виходило: ніхто не хотів мене навіть за шофера чи нічного сторожа.

Тоді, в момент найвищої безпорадності, я й почав писати собі листа. Дійшов я приблизно до того самого місця, що й тепер, та лист той, як і весь той зошит, загадково зник.

(Мене кличуть вечеряти. Сподіваюся, що цей зошит за той час не зникне.)

30 жовтня 1985 р.

Отож нелегко починався для мене "ювілейний" 1985 рік!

При допомозі одного мого знайомого вдалося мені зустрітися з головою контрольної та ревізійної комісії райкому партії – Михайлом Кучею, людиною солідною та порядною.

Зустрівся я з ним не в нього на роботі, а в канцелярії того товариша, на окраїні Пряшева. Товариш залишив нас, обіцяв повернутися через 15 хвилин, та повернувся – навмисне! – тільки через дві години. Отже, товариш Куча повинен був слухати мене весь той довгий час. Протягом цього часу я виклав тому врівноваженому хлопкові немало з наболілого в мене на душі.

Він пообіцяв поговорити з Коларом і повести справу так, щоб той порадив "нашим" відкликати декрет про моє звільнення з праці.

Пізніше я довідався, що Куча таки говорив з Коларом і Колар не заперечував своєї участі у моїй справі. Він наводив такі аргументи, що Куча пізніше сказав: "Я не дивуюся, що партійні органи поводяться з Бачею так, як поводяться, коли користаються такими аргументами, якими послуговує собі Колар." Куча ніби сказав Колару: "Слухай, Андрію, те, що ти говориш про Бачу, то уривки інформацій п'ятнадцятирічної, десятирічної чи п'ятирічної давності, та ще й плутані, неточні; ти навіть не знаєш, де, коли та з якої нагоди Бача сказав чи не сказав, зробив чи не зробив все те, за що ти його засуджуєш. А я з тим хлопцем понад дві години говорив, тож при чиїх поглядах про Бачу зостанемо: при моїх, чи при твоїх," – і порадив Колару відкликати декрет про моє звільнення з праці.

Та Колар не послухав поради. Навпаки! Почав пускати чутки, мовляв, Бача збирається з усією родиною літом у Югославію, хто-зна скільки долярів він отримав за ту статтю, хто-зна, як він її туди переслав і таке інше, – внаслідок чого Куча налякався і заявив: "Якби я знав до чого йду, я б ніколи не пускався у ту справу."

Було ясно, що Куча тої справи на мою користь не полагодить.

Тож написав я листа першому секретареві райкому партії Шпаку, добився я прийому в начальника безпеки Андрія Цвіка, мого колишнього короткочасного студента, показав я йому журнал "Нова думка," (він зразу подивився на тираж журналу та й каже: "Таж то легальний журнал!" – "А ви як думали, товаришу начальник?" – "Таж мені казали"...), показую йому моє листування з Югославією, (- "А від мене що хочете, товаришу доцент?" – "Хочу, щоб ви сказали кому треба і де треба, як стоїть справа. Хтось десь накопичує наклепи про мене, а я не маю змоги сказати, що все те не так. Журнал легальний, стаття зовсім не антидержавна і не анти..." – "Добре, я поінформую товариша Шпака") – і перший секретар викликав до себе свого секретаря Колара й директора нашого заводу.

Поки секретареві доповідав начальник безпеки ("наші органи не мають на сучасному етапі нічого проти Бачі; вже багато років він для нас не проблема") та

голова ревізійної комісії ("органи, які займалися діяльністю Бачі, не мають до нього серйозних зауважень. Проти нього виступають лише окремі особи, найчастіше самі українці, переважно його колишні співпрацівники, які в міру того, як поліпшуються справи довкола Бачі, бояться, щоб він не повернувся між них і тому надувають кожну дрібничку довкола нього"), Колар домовився з директором заводу, що той візьме на себе всю відповідальність за проект на моє звільнення з роботи.

І коли покликали директора і надали йому слово, він почав: "Я готовий присягати на конституцію соціалістичної Чехо-Словаччини, що товариш Колар нічого спільного не має з пропозицією на звільнення з праці товариша Бачі, то все ми самі, то наша пропозиція, бо там, де працює Бача, нам люди не хочуть вступати в партію."

О!

Коротко кажучи, Шпак наказав відкликати декрет про моє звільнення з роботи. Він ніби сказав: "Я не бажаю собі судового процесу між виключеним членом партії та секретарем райкому партії, та ще такого, щоб той виключений виграв той процес."

Мене було детально поінформовано про все те, та мене було одночасно суворо попереджено, що мені будуть мститися за таке закінчення справи.

Тому я зайшов окремо за директором заводу, окремо за головою парторганізації і, ніби не знаю про результат рішення в райкомі партії, просив їх чи пропонував їм відкликати їхнє рішення про моє звільнення з праці. Тобто, я дав їм можливість ніби самим скасувати їхнє рішення, яке вони й так повинні були скасувати за вказівкою Шпака.

І, як результат всього цього, 19 лютого 1985 року на заводі мені видали папірець про відкликання декрету про моє звільнення з праці. 20 лютого я відкликав справу на суді, який мав відбутися вже 22 того ж місяця.

Тоді того ж самого 22 лютого – в день народження моєї дружини – після повернення з праці я посадив мою Любу за стіл, попросив її не хвилюватися, і лише тоді розповів їй коротко про майже чотиримісячні мої муки в тій справі, (щоб вона не дізналася про неї від чужих).

Отак я живу!

Та все-таки живу!

Ще живу!

Жовтень 1985 р.

Березень, квітень – на роботі ніби все притихло, – та напруга, яка нагромадилася за попередній період, не розрядилася, не розрідилася,.. – і 11 травня, повертаючи з хати у Терні, я потрапив у гаварію. На місці, яке я проїжджав десятки разів, при невисокій швидкості, я перевернувся на дорозі на стріху. Мамі й Любі – майже нічого, а я без пам'яті опинився в лікарні.

На другий день після обіду я отямився і побачив на стелі над собою дивне світло. Ні в кого з наших знайомих такого світла нема, – була моя перша думка після другого мого народження. Отже, – де я? Пробую повернути головою направо, – бачу чиюсь забинтовану та підв'язану ногу. Пробую подивитися наліво, – бачу забинтовану та підв'язану ногу. Тут же проходить медсестра й каже: "Якраз дзвонила ваша дружина й казала, що скоро зайде." Отже – друга думка мого нового життя: "Значить, Люба живе і вона не в лікарні."

Я зрадів.

Потім зайшла Люба і я почав розпитувати: Де я? Чому? Що сталося? Хто ще був у машині? – ні про що я не пам'ятав, нічого я не тямив.

2 листопада 1985 р.

Десять днів я пролежав у лікарні, три місяці я не виходив на роботу. Боліла голова, боліла шия, важко було повертати голову чи нахилити її вбік.

Важко твердити однозначно, що аварія сталася внаслідок мого нелегкого психічного стану, та всі лікарі, які розпитували, як то воно було, та багато інших людей мовчки похитували головами й припускали, що все те могло статися саме як наслідок тої напруги, того ненормального стану, в якому я жив – чи живу – не днями, не місяцями, а роками.

Отож, хіба можна в такому житті щось написати, щось вагоме створити?

А хотілося! Навіть щось таки вдалося! Та все те вимагає величезних зусиль перебороти "умови та обставини" і творити – наперекір всьому! – і жити, – наперекір всьому! – і працювати з думкою на майбутнє, якого ще не видно, та яке мусить колись таки прийти!

На радянському небі з'явився Горбачов, проголосив не одну цікаву думку, провів не одну важливу зміну в їхньому житті, виголосив грандіозний план прискорення й поліпшення розвитку, план, який своїм значенням дорівнює революції, вимагає реалізувати все те добре й потрібне чи навіть необхідне, що було прийнято в попередніх рішеннях, проте в нас однікуються від подібних потрібних змін повторюванням фраз про потребу лише покращити суспільне та господарсько-політичне життя без належних конкретних і діючих кроків, необхідних для започаткування таких змін на краще.

А в Пряшеві – тепер переважно лякаючому – все мовчить, бо благоденствує!

Надіслав я в "Noviy slovo" третю статейку і там надрукували її, а в Пряшеві надалі повна ігнорація моїх спроб включитися в українське життя.

Рукопис роману "Олекса", – первісно я називав його "Шандором," – вже понад рік лежить в редакції Словацького педагогічного видавництва у Пряшеві та до сих пір ніхто навіть не глянув на нього (не те, щоб прочитав); тим більше не включили його у список рукописів, з якими їздили на ухвалення в обком партії у Кошиці.

Та я все-таки не нидію, не скаржуся, не сохну і не в'яну, обдумовую й записую матеріал для нового твору про силу й красу сільського – чи народного – життя, основу якого не в силі розхитати навіть сучасне міське життя. Праця йде помалу, конкретного матеріалу маю досить, – навіть надлишок! – не вимальовується тільки – поки що – стержень, довкола якого організувався б той матеріал.

10 листопада 1985 р.

Та то не біда! Я все те додумаю і – вірю! – напишу непоганий твір. Тільки – для кого? **Коли** хтось прочитає все те, що понаписувано і, поки що, мертвим капіталом – вже роками! – лежить у шухлядах робочого столу?

Вже і я згоджуюся з думкою Мацинського, що не бути тих важких умов, я б теж не написав ті і такі твори, та жаль, – дуже прикро і дуже болить! – що все те не може йти до людей, для яких і заради яких воно писалось.

У хвилини рівноваги я розумію, що такий час настав, а в такому часі то нормально, що такі-то функціонери саме так ставляться до таких, як я, людей та до їх творчості.

Тому все ще не божеволію, а працюю!
І сподіваюся!

25

14 лютого 1986 р.

Рукопис мого роману Олекса вже не лежить в редакції СПВ. Завідуючий його українською редакцією доктор Петро Бегені повернув його мені недавно з дворянським листом, в якому на неперевершеному стилістичному рівні сказано: "Після обговорення рукопис роману "Олекса" ми вирішили повернути Вам його, оскільки тематично не годиться у наш видавничий план."

Історія того рукопису, як кожного мого починання, складна.

Твір було задумано, як зазначено в одному з попередніх листів, з розрахунком на те, що поки я його напишу, становище зміниться на краще. Однак роман написано, а становище не хоче мінятися. В ставленні до мене надалі існують дві думки: одні вважають, що мене вже достатньо покарано і мені треба дати бодай елементарну можливість жити, а інші вважають, що зі мною треба надалі поводитися якнайсуворіше і не давати мені не тільки можливостей жити, але навіть можливостей дихати. Поки що переважають ті, які вважають, що мені не треба дозволити навіть дихати.

Отже, ті перші допомогли мені дістати піврічну стипендію літфонду на закінчення роману "Олекса", а ті другі вже вдруге повернули мені рукопис роману, навіть не прочитавши його, не обговоривши, не включивши його навіть у попередні видавничі плани, не повідомивши навіть членів редакційної ради видавництва про те, що такий рукопис взагалі надійшов у видавництво.

У справі рукопису "Олекси" їздив я навіть у Братиславу.

Під час святкування 40-річчя Українського народного театру у Пряшеві підійшов до нас з Любою заступник міністра культури Словаччини Володимир Черевка і крім іншого запитав мене про моє життя. Я відповів по правді: Живу непогано. Жінка мене любить, діти ростуть, – що ще потрібно для щасливого життя? Та, з другого боку, – продовжую, – ви самі знаєте, що не живу так, як міг би та як хотілося б жити. "Ведь я мог дать не то, что дал!" – відповідаю йому словами Єсеніна, бо знаю, що він вивчав саме той період російської літератури. Тоді він починає розмову про те, що потрібно було виїхати з того проклятого Пряшева, що десь у Празі чи у Братиславі можна було б влаштувати мене на відповідну роботу й полагодити справу з друкуванням моїх творів.

Я відповідаю: Коли б я припускав, що те свинство триватиме 17 років, може я був би виїхав з Пряшева. Але я вірив, що людей будуть оцінювати згідно з їх працею, згідно з охотою працювати на користь суспільства, і тому я нікуди не втікав із Пряшева.

А тоді він: – А в Братиславу не їздите?

Я: Можу приїхати, коли є бодай найменша надія на полагодження бодай деяких моїх справ.

Отже, ми домовилися, що я приїду до нього на розмову.

У грудні 1985 року я подзвонив і поїхав до нього.

Він прийняв мене і говорив зі мною понад дві години.

Я приїхав до нього з планом-мінімумом: допомогти мені бодай видати "Олексу". Він випитував про ставлення до мене місцевих властей та функціонерів – факультетських, районних, обласних, – і під кінець розмови сказав, що

подзвонить до першого секретаря райкому партії Шпака, від якого він сподівався не так згоди на друкування мого твору, як "незаперечення" видати такий твір. Тоді, за його планом, він поінформує завідуючого відділом культури ЦК КПС товариша Юріка, від якого він теж сподівався лише "незаперечення" чи лише "взяття до відома", а тоді він планував подзвонити до секретаря обкому партії по ідеології Рудольфа Благи, від якого він сподівався або "заперечення", наперекір "незапереченню" місцевих та центральних "органів", або теж "незаперечення", якщо це не "перечить" інтересам місцевих та центральних органів.

Я подякував, повернув додому і чекав.

А тоді у січні 1986 року я знову подзвонив до Черевки.

І довідався я, що перший секретар райкому партії Шпак висловився так: "Ми за те, щоб Бачові не робили перешкод на роботі, ми навіть прийняли спеціальне рішення, щоб він міг працювати надалі, бо його хотіли звільнити з заводу, отже, – ми помогли йому, проте ми не бачимо потреби міняти наш погляд на друкування його творів."

Після того, – повідомляє замміністра, – я вже навіть не дзвонив до заввідділом культури ЦК, ні до секретаря обкому.

А після того – у лютому 1986 року – доктор Бегені повернув мені рукопис роману "Олекса" зі згадуваним дворядковим листом.

За той час я однак не сидів, склавши руки.

У січні я захворів – десь на десять днів – чотирі дні я пролежав, а тоді, будучи вдома, трохи не за тиждень написав новий твір – "Матеріал до репортажу про 80-річчя Параски Паливоди", про який я вже згадував і над яким я довго перед тим посилено думав.

Зрозуміло, рукопис ще не можна вважати завершеним, проте він існує, в основі він є!

Дещо в тому творі мені здається цінним, вагомим, дещо може недотягненим, проте в основному, – кажу вдруге, – твір є!

Вони мене б'ють, дихати не дають, а я працюю! Вже навіть не дуже міркую про зміну ситуації на краще, – працюю!!!

Тому й живу!

26

5 березня 1986 р.

Після 17 років я знову був на зборах КСУТу, – на річних звітновибірчих зборах місцевої організації при Пряшівському окружному клубі КСУТ.

Пенсіонери, яким вдома нічого робити, пару невідомих мені молодих людей та двоє функціонерів – секретар ОК КСУТ Михайло Гудак та представник ЦК КСУТ Юрій Дацко з понадгодинним запізненням розпочали збори та балачкипро все, що слина на язик принесла. Без найменшого почуття відповідальності за сказане, без будь-якої внутрішньої думки, яка б зв'язувала сказане у продумане ціле, говорили про се і про те та прийняли план на "наступний період" – і розійшлися!

Яка порожнеча, пустота й поверховість, нерозуміння суті справи й суті поточного моменту, мов на безглуздому похороні, де всі безпорадні, безпомічні, прибиті, знесилені тягарем, що їм його приготувало життя!

Пенсіонери, відомо, скаржаться, порівнюють свій колишній запал з пасивністю теперішньої молоді. Секретар – відомо – пристосовується до поточної

ситуації, яка, на словах, вимагає щось робити, але нічого не робити посправжньому. Проте "представник" ЦК вже міг і мав внести бодай трохи світла у той темний закуток життя. А він виливає свої неглибокі особисті жалі й болі та одночасно захищає повну бездіяльність керівних функціонерів і центральних органів КСУТу. І це все таке плитке, таке несконцентроване, неконцепційне, таке, врешті-решт, сумне, що аж плакати хочеться. Та ще скаржитися, що ніхто не хоче працювати.

(Після зборів я підходжу до нього та й кажу йому: "Коли ніхто не хоче працювати, то дозволь мені. Я сам підготую і проведу тут у клубі бодай половину всіх тих акцій, які ви напланували на рік. І то на рівні!" Та "представник" відповідає: "Ти не смієш!" – "Тоді не кажи перед людьми, – відповідаю йому, – що ніхто не хоче працювати. Я хочу! Люди є, тільки ви не хочете допустити їх до праці.")

На тих же зборах я познайомився з симпатичним молодим інженером Андрієм Яцканиним і запросив його на бесіду до себе на роботу. Він зайшов, я не втримався, висловив перед ним кілька своїх думок про стан нашого українського життя, а він, зі свого боку, проілюстрував конкретними прикладами (без)діяльність КСУТу та його окремих функціонерів, – і картина нашого життя стала ще сумнішою.

Кількома днями пізніше – вчора – зустрів я у місті Олену Рудловчак і вона сама од себе теж почала наводити приклади з життя та "діяльності" окремих керівних осіб та установ українського життя: Її "негарно" вивели з Кабінету україністики, професор Роман розбив бібліотеку Кабінету, (яка нараховувала понад 11 тисяч цінних книжок), про перспективи ніхто не дбає, справжніх проблем українського населення ніхто не розуміє, навіть забороняють вивчати наше минуле чи й говорити про нього, не дбають про поповнення кадрів молодими людьми, студентів готують геть погано,.. – отак ми пробалакали на тротуарі понад годину.

І тяжкі думки знову обсіли мою голову.

Дійсно, – повний занепад українського культурного життя на кожному кроці! Гірше вже дуже давно не було! Нема концепції, нема продуманого плану праці, нема творчих робочих колективів – (кафедри, радіо, театру, письменників, видавництва, преси, КСУТу), є лише окремі особи в тих колективах, прибиті рядові працівники, – зневірені, розчаровані, є лише надумані пани функціонери – бездухі, безідейні, постарілі – творчої думки, злету думки в них і ножем не доріжешся!

І все те після XXVII з'їзду КПРС, на якому – все ж таки! – було сказано про помилки, недоліки й промахи у нашому дотеперішньому житті. Отже, здавалося б, уже не можна не знати, не видіти, не розуміти і не діяти!

А вони все-таки бачать (та чи розуміють?) і не діють.!

27

4 квітня 1987 р.

Татри, Новий Смоковець, будинок Браніско, кімната Б 74, – я кашляю й лікуюся тут уже четвертий день.

На дворі холодно, падає мокрий сніг або лл'є холодний дощ, я приніс з собою пару книг і кілька зошитів, – і у вільний від процедур час беруся за діло: читаю, пишу, думаю.

5 квітня 1987 р.

Минуло більше, ніж рік від мого останнього листа собі. В житті Радянського Союзу дійшло до величезних змін.

А в нас усе ще переважає спекулятивний підхід до рішення справ.

Ні 17 з'їзд КПЧ, ні рік праці після з'їзду не свідчать про продуману, цілеспрямовану та принципову діяльність керівних партійних та державних органів. До останніх днів наші настільки підкреслювали якісь виразні чехословацькі особливості, що з-за дерев не бачили лісу. Секретар ЦК КПС з питань ідеології Пезлар ще недавно наголошував про ректорам по ідеологічній роботі та викладачам марксизму-ленінізму на потребі ні в якому разі не допустити між студентами навіть думки про те, що в Союзі і в нас йдеться про якісь паралельні чи подібні питання, проблеми чи способи рішення актуальних питань. Причому, такі дурниці поров донедавна не один тільки Пезлар.

Лише в останньому часі ситуація на пару днів змінилася. Голова уряду Штроугал скликав у Прагу актив керівних працівників народного господарства країни, перед якими прокричав інші думки, значно ближчі до радянських, і піддав гострій критиці саме тих, які з-за дерев не видять лісу.

По країні пішли чутки про те, що також у нас дійде до важливих змін на керівних посадах, а згодом і до принципового рішення наболілих питань.

Та відбулося п'яте пленарне засідання ЦК КПЧ, – і знову все зостало по-старому. Вся новизна чи принциповість – це слова про потребу серйозних змін, проте до самих серйозних змін знову не дійшло.

Коли б не йшлося про надзвичайно важливі справи, можна б обмежитися реплікою: комедія та й годі!

Та залишимо оцінку загального становища в країні, а подивимось на те, як ота ситуація відбилася протягом року на моїй особистій долі.

Такі представники українського культурного життя Чехо-Словаччини, як голова КСУТу чи секретар української секції спілки письменників, при зустрічах з українськими радянськими представниками культури часто підкреслюють, ніби вся моя трагедія полагає в тому, що я занадто гордий чи затятий і не хочу підкоритися й визнати свою провину. Всього пару рядків зізнання з мого боку було б досить для зміни мого становища на краще, – твердить голова КСУТу гостям з Києва – поетові Дмитру Павличкові, професору Олексі Мишаничеві, професору Петру Панасовичу Хропкові, а ті потім просять мене – заради справи, заради збереження мене – скривити душею та поклонитися в ноги сьгоднішнім сильним цього світу.

Яка брехня!

Яка підлість!

У моєму архіві є десятки доказів того, що я не раз стукав у двері найрізноманітніших функціонерів та установ по всій країні і просив, визнавав, благав дати мені можливість працювати за фахом, тобто жити.

Від грудня 1968 року, коли я вперше написав редакції "Нового життя" і просив її надрукувати моє ставлення до всього того, що сталося (стаття мала бути надрукована у 52-му номері газети, її вже було переписано на редакційний бланк, на якому матеріал здається у друкарню, однак тодішні шефи КСУТу – Михайло Міндош та Іван Мацинський – не дозволили надрукувати її, бо вже тоді мали у плані звалити на мене не одну справу, до якої я не був причетним. Свідок – Юрій

Дацко, шефредактор "Нового життя"), через жовтень 1969 року, коли – після Пленуму ЦК КСУТ, на натиск Михайла Кудзея – я вдруге написав подібне пояснення, яке знову було заборонено надрукувати (свідок – копія статті в моєму архіві), через десятки інших спроб, я весь час пробував та добивався.

А ті відповіді на мої листи, прохання, скарги, вимоги! Коли б їх запекти у хліб і дати зожерти псу, – слово честі, – збіснуватиться, зошаліє!

Та щоб остаточно розвіяти ваші сумніви щодо моєї охоти чи небажання визнати свої помилки, – пояснюю професорові Хропко з Києва, – я знову зайду до голови КСУТ і запропоную йому своє виправдання у формі, в якій він лише собі забажає. Тоді побачимо, чи суть справи в моїй зятості, чи в їхній брехні щодо моєї неохоти визнати свої провини.

І я зайшов до голови КСУТу.

Розказую йому про мої бесіди з Дмитром Павличком, з Мишаничем, з Хропком, про їхні поради підкоритися та про мою охоту вчинити так навіть декілька разів, проте переді мною голова КСУТу грає іншу кумедію. Він корчить з себе слабого, немічного, від якого ніщо не залежить. Він і хотів би допомогти мені, та...

Та він все-таки радить написати першому секретареві обкому партії Яну Пірчу та голові всіх письменників Словаччини Яну Соловичу.

Я кажу, що в обком партії на ім'я секретаря Благи я писав принаймні чотири рази і жодного разу не дістав навіть рядочка відповіді, та голова пояснює, що перший є перший, він обов'язково допоможе, і я погоджуюся: Добре, напишу їм обом!

І я написав – Пірчу і Соловичу, – і від жодного з них не прийшло навіть рядочка відповіді.

На пораду завідуючої Кабінетом україністики Зизаною Ганудель, до якої я також зайшов з проханням, бо все ще сподівався, що колись могли б мене взяти на роботу у "її" Кабінет, я зайшов також за другим шефом українського культурного життя Чехо-Словаччини, за професором університету та головою парторганізації університету Михайлом Романом.

"Михайле, – кажу йому, – що сталося – сталося, проте минуло 17 років, а я хочу працювати, допомагати нашому культурному життю, писати, рецензувати, творити, тому приходжу за тобою як за одним з керівників культурного життя українців... з проханням допомогти мені перебороти... включитися..."

Не скриваючи своєї неприязні до мене чи своєї вищості за мене, він все-таки пообіцяв поговорити на з'їзді письменників у моїй справі з секретарем ЦК КПС Пезларом.

І знову нічого.

Зустрів я одного з колишніх шефів безпеки, той порадив написати першому секретарю ЦК КПС Ленарту. Мовляв, він перший муж на Словаччині, розумний, коректний... я вірю, що він... бо тоді хто?

І я написав також Ленарту.

Коротко, щоб не забирати в нього багато часу, я просив лише дозволу друкуватися в місцевій українській пресі.

І...

Десь за три тижні прийшов лист з секретаріату Пезлара, – хоч я писав до Ленарта! У відповіді писалося, що оскільки з "подібною проблематикою" я вже звертався до обкому партії, – а за їхніми відомостями там "тою проблематикою" уже займалися, то вони надіслали мого листа туди, хоча в моєму листі до Ленарта дослівно писалося про те, що серед тих, які на мої листи навіть не відповідають є

також перший... Пірч та другий... Благо.

А тоді зустрічає мене доцент Андрій Ковач і каже, що зустрів його недавно секретар Благо і мав з ним таку розмову: "Слухай, Андрію, якщо зустрінеш Бачу, то передай йому, що ми дістали його листа (котрого? Адресованого Пірчу чи Ленарту?), проте не буде його рішати ні перший, ні другий, але передали ми його ідеологічному відділу."

Нічого не кажу, поспішаю до телефону і дзвоню заввідділом ідеології Гамраку. Кажу йому: Благо передає мені через Ковача, що мого листа передано на дорішення тобі.

– Дай мені свій телефон, я тобі подзвоню, – каже Гамрак.

Думаю: Дам тобі телефон, а ти мені ніколи не подзвониш. Тому кажу: – Навіщо? Якщо ти сьогодні не можеш сказати мені коли матимеш часу для мене, то я подзвоню іншим разом.

– Ні, ні, – заперечує Гамрак – лише дай мені свій телефон, я тобі подзвоню. – І додає: Не буде то на тому тижні, ані на наступному, але подзвоню.

Що я мав робити?

Дав я йому свій телефон і... – пройшов уже не один тиждень – і нічого: тихо, як на цвинтарі!

Тож яка мораль цієї байки?

А що таке мораль?

Хіба щось такого ще існує?

У нас?

Та я наївний до неможливого!

Думаю написати про все те Ленарту ще раз, хоч знаю, що до нього то знову не дійде.

Або написати Горбачову? (Таж Пезлар твердить, що мене покарано так суворо саме за наказом радянських та за те, що моє прізвище згадується в Чієрнянських протоколах). Цими днями Горбачов має приїхати у Чехо-Словаччину.

Ото буде комедія: Горбачов – і наші!

Небо і земля!

І ще важливе: помер Мацинський! Не стало Івана, – поета, барда, нехай часом деструктивного, та все-таки великого діяча! Він дуже тяжко переживав всю ту ницість, підлість, плиткість, яку бачив довкола себе роками чи, може, й десятиріччями.

Як поет, він виявив себе достатньо. Його остання книжка – "Вінок сонетів" – гідна його імені, рівню його таланту.

Я мав намір захопити його, написав анотацію на його збірку, надіслав її в редакцію братіславської "Правди" й дуже просив їх, – заради важливості справи – опублікувати її саме у "Правді". Та, кажуть, голова наших письменників був у Братіславі і вимагав у "Правді" та в "Новому слові" не друкувати моїх матеріалів, – і мою замітку не надрукували.

Тоді я трохи переробив цей матеріал та надіслав його в "Нову дунку" у Югославію, де його надрукували. Іван бачив цей матеріал, я дзвонив до нього в тій справі, він був задоволений.

Важче буде оцінити Мацинського як публіциста. Тут він складніший і не виявив себе так виразно й однозначно, як у поезії. Я говорив з ним на цю тему, просив його доповнити його публіцистичне бачення проблем нашого життя формою спогадів, та, здається, він уже не встиг цього зробити. Разом з Мушинкою

ми хотіли записати бодай деякі думки Мацинського на магнітофон, та перед мікрофоном Іван був на свій і тому з нашого інтерв'ю з ним нічого не вийшло.

Останнім, хто бачив Івана і розмовляв з ним, крім рідні, був Микола Мушинка. Він найбільше з усіх нас цікавився його життям і творчістю, найбільше допомагав йому останнім часом.

Багато допоміг Мушинка також у справі похоронів Івана. Та й так похорони виглядали бідно-пребідно! Убого навіть! Промови свідчили про те, що промовці нічого не розуміють, – не розуміють, кого ховають, – або навмисне говорять так, щоб нічого не сказати.

Доколи ще так?

28

Німниця, 7 квітня 1988 року, словацький курорт, на якому зійшлося біля треста пацієнтів, з котрих переважна більшість сподівається, що їх тут бодай підлікують, коли вже не вилікують остаточно.

А які сподівання в мене? Хто вилікує мене? Не мій кашель, який мучить мене роками, а мою душу...

Шукаю слово, яке б найповніше передало мій сучасний стан, стан моєї душі, – і не знаходжу...

Незадоволеність.

Може воно виражає той стан найточніше.

Незадоволеність, перш за все, самим собою – велика незадоволеність!

Існує сентенція, за якою світ ділиться на здібних і нездібних. Проте здібні не є настільки здібними, щоб перемогти нездібних, а нездібні є настільки здібними, що здібні встояти перед здібними. Отже: здібні є нездібними, а нездібні – здібними.

Може, саме ця софістика чи філософія якоюсь мірою передає і мою вужчу, і нашу ширшу ситуацію.

Бо який же я здібний, коли вже біля двадцяти років я не здатний переконати тих інших, що я ніякий не ворог, хочу тільки працювати, реалізувати себе та допомагати іншим при розв'язуванні незліченних проблем нашого українського, зокрема культурно-національного життя. А ті інші вже роками й роками тримаються своїх посад, використовують їх для своїх примітивних мрій і майже нічого корисного не роблять.

Був я недавно учасником семінару з нагоди 35-річчя журналу "Дукля." Ні, вони мене не запросили, я сам подзвонив до шефредактора, що прийду, і прийшов. І слухав їхні доповіді, співдоповіді, виступи та дискусійні внески, – все, про що там балакали, – і сидів, (і стогнав чи майже плакав). Дехто з тих, що не бачили мене роками, підходили й висловлювали своє здивування з того, що я сидів спокійно, не сказав ні слова, не обурювався. Видно, вони не спостерегли, що творилося зі мною на тому семінарі. Дійсно, за майже двадцять років я навчився вдавати з себе спокійного, навчився мовчати, не обурюватися з приводу найбільших дурниць чи нечестивостей. Однак, сподіваюся, я не втратив здібностей думати, спостерігати, аналізувати та й розуміти, що й до чого. І коли хтось здатний до всього цього, то хіба він може сидіти **спокійно**?

А коли спостерігати за нашим життям, – не тільки на семінарах, – то не можна не дивуватися тому незвичайно низькому рівневі та примітивній аргументації, на який нині тримається все наше життя.

Ще можна пробачити, – чи, бодай порозуміти, – помилкову, хибну діяльність, допоки невідомо, що ти робиш недобре. Та продовжувати

нагромаджувати помилки на помилки, ніби нічого не сталося, ще й роками після того, як радянці на весь світ прокричали про необхідність докорінно, – революційному! – все міняти й виправляти, бо інакше наші власні хиби, помилки та недоліки задушуть нас і з нашим "соціалізмом", – на це вже, справді, потрібно неабияких кар'єристів, догматиків, бюрократів, дурнів та й прямо ворогів того ж таки соціалізму!

Якщо Віктор Копчак, під кінець 50-х років, головував у КСУТі та одночасно був шефом усіх трьох ксутівських газет і журналів, – "Нове життя", "Дружно вперед", "Дукля", – і не допускав ніде свіжого слова, то це ще можна зрозуміти, бо він не знав, що робить погано, не мав довкола себе достаток добре підготовлених кадрів і, на додаток, вірив партії. Проте теперішні шефи КСУТу чи його преси не можуть не знати, що працюють погано, однак вони все-таки теж у своїй роботі не міняють, не виліпшують, не виправляють навіть найбільш кричущих помилок і живого слова ніде і ні від кого не пустять, бо хоч і бачать серйозні помилки, все ще бояться спорохнявілої партії та її функціонерів. А це вже важко навіть зрозуміти і ніяк не можна виправдати. Та ж гине й зникає життя цілої національної меншини в соціалістичній ніби країні, а вони "керують" отим зниканням, та ще й задоволені!

Та хіба їм йдеться про якесь культурно-національне життя якоїсь національної меншини якогось народу? Їх посадили у крісла як безвольних, їх час від часу заводять, як годинника, і вони тикають: безладно рухають руками й ногами, промовляють, дискутують, виробляють плани, вони ж про виконання тих планів і звітують, – і все: діло йде, контора пише!

Та от все-таки, здібні вони! При такій "діяльності" вони протрималися майже 20 років та навіть громи перебудови не похитнули ними.

Коли вже було відомо, що Іван Панчура стане першим секретарем ЦК КСУТу, я заїхав за ним у Свидник і мав з ним довгу розмову.

Між іншим, я сказав йому: Коли б тобі, Іване, було 55 років, я б не починав з тобою тієї розмови. Бо п'ять років (до пенсії) можна просидіти на КСУТі і нічого не робити. Твої попередники то вже не раз довели. Але тобі 48. А просидіти на КСУТі 12 років і нічого не робити, то вже навіть для функціонера КСУТу забагато. Отже, ставши першим секретарем, ти мусиш вибрати собі якусь ділянку роботи – школи, молодь, пресу, художню самодіяльність, дослідження минулого, видавничу справу – і щось таки мусиш робити. Я не наслідуюся радити тобі, що ти маєш робити, – бо тоді я б видавав своє розуміння завдань першого секретаря (саме тут я сподівався запитання про найголовніше), – я лише нагадую тобі, що бути 12 років на чолі КСУТу і нічого не робити, то забагато навіть для практики КСУТу. Може не вийти, можуть помітити, може їм те не сподобатися і можуть прогнати...

Та, виходить, Панчура неймовірно здібний хлоп! Він уже роками керує тим КСУТом, нічого помітного не робить, його вже навіть самі ксутівці часто критикують, та він тримається! Промовляє, планує, звітує, руйнує та, повторюю, тримається і навіть росте.

А я не можу змусити нікого з них, – ні партійних секретарів, ні Президію КСУТ, щоб бодай відповіли мені на мої листи до них, ні шефредактора "Нового життя", щоб надрукував бодай парурядкову мою замітку у газеті, ні завідуючого видавництвом, щоб бодай взяв у план рукопис моєї книги і дав її бодай на внутрішню рецензію, чи того ж таки шефа КСУТу й Дуклі, щоб дозволив прийти на семінар до 35-річчя Дуклі, при народженні якої я був і в якій я роками активно працював.

От-тобі здібні і нездібні!

Повторюю, поки все те певно тримали в руках догматики від партії, то все те ще можна було зрозуміти. Тепер, коли вже й партія кричить, – правда, покищо лише кричить! – про необхідність перебудови, тепер все те дивує й болить незрівняно більше.

Бо йдеться про незвичайно величезну профанацію надзвичайно важливих справ!

29

14 серпня 1988 р.

Неділя, 14 серпня 1988 року, – на дворі чудовий сонячний день, спокій, тихо, – а я лежу у прашівській лікарні, інтерне відділення, корпус Ц, кімната 606, – бо моє сердечко не витримало всього того мотлоху життя, який росте та множитья довкола нас уже повних двадцять років, – і забилося занадто швидко та аритмічно. Фібриляція, fibroflutter, 180/min. – це тепер для мене нові і найважливіші слова, нові поняття, що замість слів про перебудову гудуть мені довкола вух з усіх боків.

Третього серпня прийшов я на контроль кашлю, – ЕКГ показало щось страшного, – і вже мене не пустили на роботу бодай здати ключі, ні додому принести собі бодай піжаму чи сповістити Любу (чи синів) про те, що зі мною сталося, – вже з корпусу до корпусу лише у супроводі санітара, – ні до телефону! – лише у ліжку, лише лежати та спати. Хіба ще укол – один, ще другий, – ще інфузію, ще пару пробірок крові для аналізу, ще пілюльку – таку і таку, а ще таку і таку, – і все!

Після короткого відпочинку почалися допити про те, відколи почуваєте себе погано, що сталося з вами сьогодні, а що вчора, а що перед тижнем чи перед місяцем, на яку хворобу померли ваші батьки чи хтось інший з родини, якими хворобами ви вже хворіли раніше, відколи скаржитесь на серце? (Скаржитися – на серце? То вже скоріше – на партію!)

А в мене кожне з тих запитань зразу переплітається з подіями двадцятирічної чи п'ятнадцятирічної давності, коли мене виключили з життя за те, що я прагнув працювати згідно з ідеалами соціалізму, згідно зі своїм сумлінням та своїм розумінням того соціалізму та свого обов'язку перед колективом, коли мене судили за те, що я, – доцент університету, викладач української літератури, українець та україніст! – прочитав книгу про становище України, з подіями про те, як я, – роками та десятиріччями – добивався того, – в найрізноманітніших шефів та у відповідних установах, щоб мав право жити й творити, – не лише існувати!

І, нарешті, з подіями про те, як – десь два місяці тому, – мені дали відчути, що, може, варт би написати прохання про поновлення судового процесу, бо "внаслідок перебудови всього життя в Радянському Союзі" праця Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" (а саме за перевезення через границю та за поширювання цієї праці мені присудили чотири роки арешту) – вже не така небезпечна, навпаки,.. а сам автор тої праці виступає тепер, скільки встигає, як один з попередників тої перебудови.

Я відповідаю на запитання лікарів про смерть батька в молодому віці внаслідок запалення мозкових оболонок, про смерть сестри у 1947 році у тій же прашівській лікарні внаслідок тієї ж хвороби, відповідаю, як лише можу, бодро й переконливо, про те, що всі інші члени нашої великої родини живі й здорові, мамі

скоро буде 80, всі брати й сестри, – а всіх нас дев'ятеро! – здорові, сімейні, ніхто не розлучений, в кожного з нас здорові діти, проте не можу не згадати, що останні дні і тижні в мене таки дійсно були напружені, – я таки написав заяву про поновлення суду, а це означало спуститися в півницю, винести звітти папку з судовими паперами, пригадати всю ту страшну судову атмосферу, пригадати всі ті жахливі та жахливо несправедливі показання кількох десятків свідків, – переважно моїх недавніх колег та співпрацівників, – лише в одній характеристиці з факультету, написаній і підписаній моїми недавніми колегами та співпрацівниками, знаходиться 16 фактичних – фактичних, а не оціночних! – неточностей та неправд), – і всім тим знову завантажити та завалити своє сердечко, яке за ті роки вже багато до чого призвичаїлось, багато чого пробачило, забуло, може, й порозуміло дещо з того життєвого мотлоху, який вже так довго, – так довжелезно-довго! – цвіте-процвітає, росте-розвивається, плутає-заплутує все довкола мене.

Останнім часом я мав кілька, можна б так сказати, надійних розмов з відповідними працівниками вагомих установ, але й одну гидку розмову з керівним працівником "нашої" центральної культурної організації, яка, саме старанням її першого секретаря, закінчилася паршиво-препаршиво.

І, нарешті, кілька днів тому, я отримав папірця про те, що до десяти днів маю знайти собі адвоката, – інакше бо вони призначать мені його ex offio, бо 14 вересня відбудеться засідання про те, чи приймуть або відкинуть моє прохання про поновлення суду.

То ж хіба можна після всього того гніватися на моє сердечко, що воно не витримало й забилося швидше й вийшло, нарешті, з ритму такого мого життя?

Спокій, спокій і спокій! – це єдина ваша надія, – повчають мудрі й досвідчені лікарі. Проблем багато, а сердечко у вас одне! – і я лягаю у ліжку і – не без допомоги пілюльок, – забуваю про все і засипаю.

І заснути на вік-віків?

І сліу не кинуть?

Ніякго?

Все одно – був чи загинув???

Пройшло 12 днів.

Сьогодні неділя, 14 серпня 1988 року, на дворі чудовий сонячний день, в кімнатах довкола мене звичайний людський гамір, – приїхали родичі відвідати своїх близьких та рідних, – мої прийдуть пізніше, – а я лежу, – спокійний, тихий, врівноважений, байдужий до всього у світі, – видно. ліки роблять своє непогано, – ніби то й не я, ніби то лише тінь моя, – а все-таки думаю, думаю, думаю!

Про що я тільки не думав протягом тих проклятих двадцяти років мого життя!?!?!?

20 серпня 1988 р.

Та про це – іншим разом.

На сьогодні наша єдина турбота – спокій, спокій, спокій! Проблем багато, а сердечко в нас одне!

В доброму намірі, не усвідомлюючи собі вибуховості сучасного радянського читива, Люба нанесла мені гори того читива: "Україну", "Вітчизну", "Дніпро", "Учительську", "Комсомольську" та "Літературну" газети, "Огонек", а в них в

кожному номері бомби й бомби обурення проти неуявного зловживання владою керівними радянськими та партійними працівниками та органами, проти неуявного тирана, "найбільшого деспота світу, його, самого, першого!"

То як про все те читати, – проблем багато, а сердечко в нас одне! – та як про все те не читати, коли такі деспоти вершили долю мільйонів та мільйонів людей протягом десятиріч, – людей, відданих тій самій справі, людей-однодумців, – коли такі деспоти вершили долю цілих народів, цілих культур, мов, історій, долю "першого у світі", нового, "найгуманішого" соціалістичного суспільного ладу! І я відкриваю і тут же закриваю те читиво, і знову заглядаю туди, і знову прикладаю руку до сердечка, і прошу його, вмоляю: витримай, витримай, ціле життя ми прагли жити, як належить чесним людям, а тепер, коли стільки крику про перебудову всього радянського життя, тепер треба активізуватися для того, щоб у майбутньому...

В майбутньому!..

Та годі!

На сьогодні спокій, спокій, спокій!..

30

10 жовтня 1989 р.

Проїшов ще рік! ("Заробила ще день!", Василь Симоненко.)

Я пролежав шість тижнів у пряшівській лікарні, понад п'ять місяців – у Татрах, потім ще вдома, – між тим переді мною відкривалися нові й нові факти про стан мого здоров'я, – вперше заговорили про можливий мій відхід на пенсію за станом здоров'я, вдруге заговорили, нарешті такі розмови стали звичними також для мене, і зовсім нарешті, – після засідань різних комісій – від 9 липня 1989 року мене вивели у пенсіонери.

Отже, моя хвороба – не байки!

Отже, з такою хворобою можна жити до смерті, – шуткують оптимісти-лікарі, потискуючи мені руку на прощання.

Отже, кількість перейшла у якість, та я якось аж занадто скоро звикся зі своїм новим станом, сприймаю все те спокіно, як належить.

Справа ще й у тому, що саме в ті дні, коли я ліг у лікарню, мені й Миколі Мушинці дозволили друкуватися в місцевій українській пресі. Я ходив до першого секретаря райкому партії Михайла Паради, – Шпак між тим вискочив на першого в області! – він сказав при мені, що покличе до себе шефів КСУТу і дасть їм вказівку про дозвіл друкуватися нам обом. Видно він таки покликав Ковача й Панчуру і дав їм таку вказівку, хоча вони зразу переінакшили ту справу й на засіданні Президії КСУТу заявили, що то вони ходили до Паради просити за нас.

Та то вже не так важливе.

Важливе те, що я взяв із собою у Татри майже всі рукописи моїх коротких творів, деякі найновіші книжки пряшівського видавництва (і навіть свою пишучу машинку), – і пустився до праці.

Понаписував я перші статті, перші листи у редакції, перші рецензії, а в час коротких відпусток з Татар у Пряшів заходив у редакції особисто, (також у радіо та у видавництво), і почав домовлятися про співпрацю з ними.

Та яке було моє здивування (чи навіть розчарування), коли в тих редакціях, окрім Дарини Турек у радіо, я не зустрів елементарного зацікавлення мною, моєю творчістю, моїми пропозиціями про співпрацю.

Зрозуміло, я не чекав, що мені, як в нас кажуть, будуть відривати рукави тягнучи мене до себе, проте стільки було розмов та запевнянь, що як тільки буде змога,.. що я все-таки сподівався кращого ставлення до мене.

Дацко в "Новому житті" надрукував першу мою статтю, яка лежала в нього десь понад рік, зразу, як тільки дізнався про дозвіл на друкування, проте наступну – вже тільки через 12 тижнів – у 36 та 48 номерах газети. "Дружно вперед" погодилося взяти рецензії на пару книжок, проте десь понад пів року таки не взяло нічого. "Дукля" – сяк-так.

Я дуже старався, щоби вдруге увійти в наше культурно-національне життя якнайспокійніше, без зайвого шуму, хоча й не погоджувався занадто знижувати своє розуміння окремих справ і переходити на примітивненьке газетописання. Може й тому ненадроккованими zostали мої рецензії на книгу Василя Капішовського, Михайла Романа та Федора Ковача, (хоча рецензію на Ковача я переробив за бажанням шефредактора журналу та автора книги в одній особі), мої статті про окремі актуальні питання нашого культурного життя, хоча майже про кожену статейку я попередньо домовлявся з шефредактором.

Та й те, врешті-решт, не найголовніше.

Приголомшувало та дедалі більше приголомшує те, що все наше культурне життя, – вся преса, радіо, театр, видавництво, факультет, весь КСУТ – живе так, ніби пару кілометрів від нас, тут же за Карпатами, (які "вічно не розлучать нас") не було жодної перебудови, не було жодних змін, жодного прикладу для нас.

Логічно, допоки ми не знали правди про себе, ми не могли по-новому діяти, проте після того, як ту правду з неабиякою силою Горбачов прокричав на весь світ, ми мали почати працювати для справжніх потреб нашого населення, для припинення нашого вмирання, для розвитку бодай найосновніших ділянок нашого життя. Тим більше, що закликів до змін, до праці по-новому не бракує і в нас, отже, є за що зачепитися, аби тільки охота була. Та саме тої охоти, того бажання працювати на користь народу, того порозуміння становища та завдань – нема! Ні крапельки! От що приголомшує, болить, обеззброює, а часом доводить до відчаю.

Виходить, ті, що при функціях, занадто задубіли, а внаслідок цього занадто впевнені, що до жодних змін у нас не дійде, тому вони ще й насміхаються наді мною, що я, – один – наївний дурень і нічого не розумію. Мовляв, – накричать, нашумлять, і знову надалі все піде по-старому.

І от, часте моє становище: – я безпорадний і безсилий. Не знаю, як до них підійти, що і як запропонувати чи самому зробити, як бути.

Вони можуть що завгодно: – не згадати ні словом 175-річчя Шевченка на Святі у Свиднику, не покласти квітку до пам'ятника Павловича у Свиднику з нагоди 170-річчя з дня його народження, не обуритися, коли кошицьке радіо говорить про нашого Михайла Балудянського як про словацького діяча, а друга сторона не має змоги прокричати про це, обуритися, опротестувати, сказати слово правди.

От що приголомшує!

І все те уже як довго, як віддавна!

І все те у обстановці, коли день-щодень зникають українські школи, українські села...

Зовсім недавно в одному з найбільших українських сіл у Чехо-Словаччині, з чудовою та своєрідною народною творчістю та народними традиціями – у Камійонці – хтось від імені села на якихось зборах заявив, що село не хоче української школи та нічого іншого українського. Розказують, що ініціаторами

таких зборів і такого рішення були якісь пришельці у село, проте ніхто з нашої української громади не поставився до цього трагічного факту як слід, не підняв бучу і не повернув справу на правильну дорогу. Ніхто з державного апарату, який повинен дбати також про розвиток життя національних меншин, не покликав нікого до відповідальності, ніби йшлося про якийсь розбитий погар від пива.

Справді, – ніхто й нічого!

Чому?

Чого бракувало нашим діячам зайняти активну позицію в тій справі?

Часу? Вміння? Ініціативи?

Отакі то діячі керують нашим життям!

31

12 червня 1994 р.

Я вже не думав, що коли-небудь ще доведеться писати листа самому собі. Таж ніби все змінилося, пройшла ніби ніжна революція, все чорне ніби знову стало білим, все заборонене ніби знову дозволене, все раніше засуджене ніби повністю реабілітоване, ніби знову можна казати правду, ніби нема перешкод, ніби раз і назавжди знову перемогла правда й справедливість, – і кожен, хто має що сказати людству (чи своєму сусідові), може відтепер вільно дихати й вільно говорити та діяти.

Отже, все, що я захочу сказати – людству чи своєму читачеві, я зможу сказати прямо – в газеті, по радіо, книжкою, у виступі на зборах, конференціях, у дискусії чи полеміці, – і вже не буде потреби захищувати свої думки у приватні листи самому собі; люди будуть прагнути правди, будуть вдячні за правду...

Аж то не зовсім так (чи, навіть, зовсім не так!)

Коли несподівано прийшов отой "Листопад 1989" року і все розвалилося й переінакшилося до такої міри, якої ніхто навіть уві сні не сподівався, – а впало та переінакшилося все те не так у результаті сили опозиції, як в результаті слабості позиції, – і коли поверховому захопленню не було меж, моє найближче оточення дивувалося моїй урівноваженій реакції на все те, що творилося довкола нас.

Я теж радів, – та ще як! – я теж сподівався, – само собою! – проте я тут же, – одночасно чи перш за все, – усвідомлював собі, скільки все те принесе праці, праці-боротьби, – одні проблеми зникнуть чи зникнуть, це правда, інші тільки переміняться, перетрансформуються, проте інші ускладняться, (перш за все соціальні), а ще інші виникнуть нові, – безперечно! – інакше не буває, бо "у кожного времени есть свои недостатки", як спостеріг Микола Чернишевський уже понад сто років тому.

Отже, якщо певні люди довели, що вони нездібні працювати в тамтих умовах, то було від початку ясно, що без зміни свого ставлення до праці, вони не будуть спроможні працювати також в нових (куди складніших) умовах. Зокрема після того, як голова КСУТу резолютно заявив, що зі **старим КСУТом** він підготує з'їзд нового КСУТу (чи всенародний з'їзд українців Чехо-Словаччини), проте з **новими** людьми, якими після "революції" було доповнено керівні органи КСУТу, він такої гарантії про успішну підготовку та й хід з'їзду дати не може; зокрема після того, коли на всіх скільки-небудь керівних чи вирішальних посадах культурно-національного життя українського населення Чехо-Словаччини zostали ті самі (або такі самі) керівники, яких тут обирали протягом всіх попередніх сорок

років, коли не дійшло до **принципової заміни** а лише до **незначної перестановки** тих самих осіб; зокрема після того, як **не дійшло до жодних змін у визначенні мети чи завдання** діяльності української національної меншини Чехословаччини, **до жодних змін основних форм та методів праці, розуміння становища цієї меншини**; зокрема після того, як були спущені з ланцюга ті немалі антиукраїнські сили всього Союзу, Чехо-Словаччини та інших країн довкола України, але й між самими українцями нашої країни, які в попередніх роках не могли діяти настільки відкрито і відверто, хоч самі попередні режими весь час проводили неприховану антиукраїнську діяльність того найбільшого калібру; зокрема після того, як всякі папірці про виправдання репресованих, невинно засуджених чи викинутих з життя та про різного роду реабілітації почали надходити з різних місць і були підписані в переважній мірі тими самими "товаришами", які перед двадцятьма роками викидали вас з того життя, радили "гнать в шею!" і двадцять років дихати не давали; зокрема після всього того ставало дедалі яснішим, що жодної, – не тільки ніжної чи оксамитової – революції серед української національної меншини в Чехо-Словаччині не відбулося і тому, якщо хтось захоче чогось помітного в тому житті досягти, то буде змушений добре попрацювати, щоб зрушити з місця бодай декотрі з добре прижитих постулатів старого режиму. Бо саме в старому режимі можна було газдувати від десяти до п'яти а при тому кричати про дальші, нові чи навіть величезні успіхи!

Та все-таки була й надія!

Зловживання владою попереднім режимом, зокрема людські жертви, що лише в приблизних підрахунках доходять до десятків мільйонів, були настільки неймовірними та невинуватими, що здавалося неможливим, щоб люди, які якоюсь, бодай мільйонною частинкою брали участь в існуванні такого режиму, не відчували потреби засудити той режим та свою активну участь у ньому саме тим, що порозуміють,.. а порозумівши, почнуть з тієї ж хвилини працювати по-новому, або, в разі неспроможності працювати для нових потреб, не будуть бодай перешкоджати.

Однак найбільша провина попереднього режиму якраз в тому й полягає, що він довів людину до такого вихолощення її моралі та етики, до такого її зубожіння, що сьогодні вона найчастіше навіть не спроможна порозуміти себе й становище довкола себе, неспроможна зайняти критичне становище до своєї попередньої діяльності та узгодити теперішню свою діяльність зі справжніми потребами.

Тому ми й надалі продовжуємо працювати од десяти до п'яти і не соромимося звітувати про це як про наші успіхи, брати за це зарплату, планувати подібну (без)діяльність на майбутні роки, хоч наперед знаємо, що без зміни нашого ставлення до нових завдань, до нових, – куди складніших! – умов жодного успіху в нашій роботі бути не може, а буде тільки дальший занепад, якщо не повний крах!

Тому надія, що ті люди самі зрозуміють складність сучасного становища і самі змінять своє ставлення до нових завдань і почнуть працювати по-новому, – не справдується і не здійснюється.

На жаль!

Зрозуміло, коли я говорю про неймовірні мільйонні жертви та провини попереднього режиму і хочу (чи вимагаю?), щоб кожна людина відчула відповідальність за свою активну участь у цьому процесі, я не вимагаю від якогось рядового карпатського русина-українця, щоб він почував себе винуватим чи відповідальним за концентраційні табори, голод на Україні чи за непотрібні

смерті мільйонів у другій світовій війні. Я маю на увазі голів, секретарів, функціонерів та керівних працівників КСУТу, директорів та працівників радіо, театру, видавництва, шефредакторів та редакторів преси, професорів та доцентів, деканів та замдеканів, викладачів кафедри української мови та літератури, артистів, співаків, музикантів та малярів, поетів, прозаїків та зокрема критиків, авторів підручників, депутатів словацького та чехо-словацького парламентів, різних нижчих, вищих та найвищих партійних функціонерів, центральних, обласних та окружних інспекторів, директорів та й учителів, – бодай декотрих, – українських шкіл, ештебаків* 9*працівників служби безпеки) та їх помічників з рядів українців, делегатів найрізноманітніших з'їздів та конференцій, авторів явних та тайних звітів, та всіх інших та їм подібних, хто якоюсь мірою брав участь у всьому тому, – спочатку надійному та красивому навіть, – проте під кінець такому страшному та антилюдському процесі, – процесі від самого початку неправильному, хоч на самому його початку нам ще не була дана можливість розібратися у його основі, – які своєю працею, – плануванням та звітуванням, участю чи голосуванням – "за" чи "проти" – активним втручанням чи пасивним спостереженням, прийманням чи відкиданням, видаванням чи заборонаю, навчанням, вихованням, усвідомлюванням, керуванням, доносимами чи контролем всього того створювали чи допомагали створювати все те свинство і призвели чи допомагали призвести до нинішнього стану наше українське життя в Чехії та у Словаччині.

13 червня 1994 р.

Бо для нашого практичного життя вирішальним були не оті концентраційні табори, не "історичні" чи "стратегічні" рішення центральних органів, сталінів чи брежнєвих, у результаті яких вмирили оті мільйони, а саме ота конкретна щоденна робота сотень, як ми звикли казати "наших людей", активних чи не дуже активних працівників найрізноманітніших установ, організацій чи функцій, які – всі разом, кожен по крапельці, часткою нехай меншою, ніж тисячною – створювали оту творчу, але й задушливу атмосферу, в якій потім доводилося тим самим сотням рядових та усім довкола них животіти, а не жити, імітувати, а не творити, вести загальні справи до занепаду, а не до розвитку та довести все те до того, до чого все те доведене, а не до того, до чого ми все те думали чи хотіли довести.

Бо то і в тій несприятливій та задушливій атмосфері, яку на "неосяжному" просторі "соціалістичного" табору створювали оті сталіни та брежнєви, – при охоті людей та розумінні справи – можна було жити й творити Шмайді і Мацинському, Біссовій і Гостиняку, можна було видавати "Дуклю" і друкувати в ній статті про "Концепцію та безконцепційність", "Репортаж про справжню Україну" та "Прітчу про гілку", заборонені твори чи хоча б уривки із заборонених творів, друкувати "Роз'їзди" чи навіть "Пропонувати свою дорогу", дивитися на все "Лише двома очима", – аж поки у таке наше життя та у такий розвиток не втрутилися свої власні "байдебури" найрізноманітніших мастей, аж до сучасних "кукушкіних" та справжніх "турків", як їх дехто лагідно та узагальнююче називає.

Підсумовуючи, можу сказати, що за весь період до 1968 року мені не заборонили надрукувати жодну статтю, нарис чи репортаж, хоч писав я немало і негладко, хоча з не одною моєю думкою, твердженням чи запереченням мав я, – як також редактори, редакції та й люди довкола преси, – немалі проблеми й труднощі, проте при бажанні стефанків, іванчових чи дацків, при певному покровительстві гуменників, капішовських чи навіть біляків, ми завжди

знаходили спосіб, як скоротити чи доповнити, пояснити, згладити чи замінити найгостріші місця, чи навіть обманути вищестоячих церберів, – різних разусів, хлебців або інших "благих" секретарів, – хоч, повторюю, різні свої недотепи ("гірше ляха свої люди"), – щоб вислужитися, – ой як плювали... нібито лише на мене. (пригадаймо хоча б шосту Конференцію КСУТ у 1967 році.)

Навіть після приходу танків у 1968 році в остаточному оформленні нашої (чи моєї) долі вирішальну роль відіграли не брежневи чи гусаки, (хоча мою долю обговорювали навіть на найвищих місцях комуністичного світу – у Києві та у Москві, навіть на засіданні Політбюро ЦК КПРС та Президії ЦК КПЧ у Чорній на Тисі), – але знову "наші" найближчі "товариші-співпрацівники", які, подаючи на мене (чи на мені подібних) добровільні чи вимушені характеристики, оцінки моєї праці чи моєї особи, подали стільки і таких фактів, оцінок та свідчень моєї "антипартійної", "антисоціалістичної", "антидержавної" та "націоналістичної" діяльності, що нічого дивуватися "соціалістичній" безпеці, "соціалістичним" судам "соціалістичної" держави, що після таких фактів і таких свідчень від моїх найближчих колег, які мусіли знати мене найліпше, вони приймали такі рішення про мене, які приймали.

Та то все-таки був антилюдський, комуністичний режим, який програмно гнобив вільну думку та мислячу людину, і який ми ніби зліквідували.

І принесли людям та народам волю!

Так от за коротких сім років отої волі, того вільного життя, мені – і то знову не сучасні брежневи чи гусаки, а свої "панове" байдебури, – не дозволили надрукувати стільки заміток, статейок, реплік, Щирих слів, рецензій та іншого "матеріалу", що все те склало б навіть збірничок; називали мене "ворогом", "противником", якого потрібно принаймні "зізолювати", "не допустити", якому потрібно "не дозволити", "заборонити" і таке подібне. (І таки не дозволяли, забороняли, не допускали чи навіть виганяли. Цього ніколи не робили зі мною навіть "прокляті" комуністи!)

І тому я з сумом констатую, що жодної революції серед українців – тепер вже лише Словаччини – не відбулося, бо революція потрібна вільним людям, які стогнуть під гнітом, а не рабам чи кар'єристам, які – у таких чи інших умовах – не спроможні скористатися волею, тим більше – боротися за неї.

Отже, і тому потрібно ще й сьогодні писати й друкувати такі ЛИСТИ...

Друкувати, читати їх, роздумувати над ними та задумуватися над нашим життям...

22 січня 1997 року

А друкую я ті листи не тому, щоб себе похвалити чи інших покритикувати, а перш за все тому, що й сьогоднішня доба може привести до подібної катастрофи, до якої привела нас доба попередня, якщо ми й тепер будемо пасивними там, де треба активно діяти чи нерозумно активними там, де не треба шкодити іншим.

Я подаю СВОЄ свідощтво ЗА СЕБЕ і про СВОЮ добу.

А ти, шановний читачу, порівняй мою долю зі своїм досвідом про ту добу. Або познайомся з моїми листами як з документом про наше недавнє життя.

Я думаю - не пошкодуєш!

Юрій Бача